

Vesna Nikolić-Ristanović

Nataša Hanak

**OD SEĆANJA NA PROŠLOST
KA POZITIVNOJ BUDUĆNOSTI:
KAKAV MODEL ISTINE I POVERENJA/POMIRENJA
JE POTREBAN SRBIJI?**

- Ideje i predlozi građana-

Beograd, 2004.

PREDGOVOR

Tekst koji je pred nama rezultat je jednog osmišljenog pristupa grupe stručnjaka okupljenih oko Viktimološkog društva Srbije. U kondenzovanom obliku, sa naglašenim aktivizmom, dat je presek ocena, ideja i predloga građana – neposrednih aktera serije tribina organizovanih širom Srbije, kojima je prethodila međunarodna konferencija, održana oktobra 2002. godine u Beogradu, pod nazivom: „Koji model istine i pomirenja odgovara bivšoj Jugoslaviji?“

Za razliku od većine sličnih poduhvata, kada se iskazi uopštavaju, u ovom projektu se izvorno daju glavni akcenti neposrednih učesnika tribina na zadatu temu, a kratkim pasażima, uvodnim i zaključnim ocenama moderatora i koordinatora projekta se tekst uobličava u celovitu i jasnu poruku.

Okosnica ovog projekta je svest o tome da istina i pomirenje da bi bili delotvorni, moraju da počivaju na poverenju jednih prema drugima, jednog naroda prema drugom, pre svega, svakog pojedinca prema drugom pojedincu i na uzdržavanju od optuživanja, tj. vraćanja istom merom. Svesni da je to složen i zahtevan proces, rukovodioci projekta ispravno razvijaju model, počev od potrebe razumevanja ključnih pojmova: istine, krivice/odgovornosti, pomirenja. Sledi identifikovanje glavnih teškoća i prepreka dolaženja do procesa uspostavljanja poverenja i pomirenja: nedostatak političke volje, odnos medija, strah i poricanje, kao dominantnih pojava i odnosa u svim kolektivitetima na prostoru bivše Jugoslavije, u manjoj ili većoj meri.

Kao kontrapunkt tome, knjiga sadrži iskustveno pozitivne primere koji svedoče o potencijalima tzv. običnih ljudi koji nisu ni smišljali, niti vodili ratove i činili zločine. Jedno od tih iskustava, izrečeno na tribini u Nišu, ohrabruje svojom porukom i zaslužuje da celokupna knjiga dobije podnaslov: „Došao je Zlatan“.

Drugi deo knjige, istom metodologijom – prenošenja direktnih izjava i stavova građana na tribinama širom Srbije, razvija ideju kako treba da izgleda proces istine i pomirenja u Srbiji, a posebno kako tu istinu učiniti dostupnom najširoj javnosti i takoreći neizbežnom, kako je naznačeno u jednom od naslova poglavlja. Posebno se apostrofira značaj medija, ali su izrečeni i ovom knjigom zabeleženi originalni i vredni poštovanja predlozi, kao što je ustanovljavanje Memorijalnog muzeja sa aktivnom postavkom, ustanovlja-

vanje Dana za sećanje ili Dana pomirenja, uz uvek poželjne načine prevencije budućih konflikata kroz sistem obrazovanja novih generacija i deideologizaciju obrazovnih sadržaja i metoda.

Knjiga poentira isticanjem proaktivne uloge medija i predlaganjem četiri sasvim konkretne preporuke o mogućim oblicima suočavanja sa prošlošću. Dobro je da se knjige ovakvog sadržaja pripremaju i ostavljaju kao trag našeg sveukupnog traganja za modelom istine i poverenja/pomirenja na prostoru bivše Jugoslavije, ali i u zemlji Srbiji, rastrzanoj između polarizovanih političkih opcija.

Tamara Lukšić – Orlandić

Uvod

Opšte napomene

U saradnji sa Fridrich Ebert Stiftung-om (FES), Viktimološko društvo Srbije (VDS) je 11. i 12. oktobra 2002. godine u Beogradu organizovalo Međunarodnu konferenciju pod nazivom *Koji model istine i pomirenja odgovara bivšoj Jugoslaviji?*

Osnovni cilj Konferencije bila je razmena dosadašnjih iskustava u pogledu istine i pomirenja u različitim delovima sveta, uključujući različite delove bivše Jugoslavije, kao i pokretanje šire javne diskusije o ovim pitanjima na nivou lokalne zajednice u Srbiji. Na konferenciji su definisani i glavni ciljevi budućih aktivnosti na tom planu i to pre svega:

1. Nastavak razgovora na lokalnom nivou sa VDS kao koordinatorom (kratkoročni cilj);
2. Dolaženje do modela istine i pomirenja za bivšu Jugoslaviju (dugoročni cilj).

Sledeći navedene ciljeve, VDS je u maju 2003. godine započelo seriju javnih diskusija (u daljem tekstu tribina) u Srbiji i to pod zajedničkim nazivom *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji?*¹. Organizatori tribina na lokalnom nivou² bili

---

¹ Ovaj projekat je tokom 2003. godine finansiran od strane Fridrich Ebert Stiftung, a 2004. godine njegovo finansiranje je preuzelo Ministarstvo kulture i medija, Republike Srbije. Takođe, tribine u Vrnjačkoj Banji i Subotici pomogli su hotel Slavija iz Vrnjačke Banje i SO Subotica.

² Organizatori tribina bili su: Vladimir Paunović (NVO Millenium, Kragujevac), Mirjana Dokmanović (Ženski cenar za demokratiju, Subotica), Marija Gajicki (Vojvođanka, Novi Sad), Jovanka Brkić (Žene u akciji, Velika Plana), Tomislav Maksimović (Odbor za ljudska prava, Kuršumlja), Lidija Vučković (Centar za ljudska prava, Niš), Slavica Čirković (Timočki klub, Knjaževac), Milenija Radojković (Zdravo da ste, Vrnjačka Banja), Vesna Karanfilović (Odbor za ljudska prava, Leskovac), Slađana Marković (Barajevo), Aida Ćorović (Urban In, Novi Pazar) i Jasmina Nikolić (VDS, Beograd).

su učesnici Međunarodne konferencije u Beogradu iz 2002. godine. Kao deo istog projekta, odštampana je i distribuirana informativna brošura o istini i pomirenju, koja je dostupna i na internet adresi VDS.³ Istovremeno su objavljena i dva javna poziva građanima da dostave svoje ideje i predloge.⁴

Ova knjiga sumira ideje, mišljenja i predloge koji su izneti na tribinama, odgovore na javni poziv, kao i pitanja iz brošure. Najveći deo materijala koji je analiziran dobijen je transkriptom snimljenih uvodnih izlaganja i diskusija na tribinama u gradovima Srbije.

Iako bez pretenzija ka reprezentativnosti, s obzirom na geografsku pokrivenost raznih delova Srbije i veliku raznolikost učesnika, ideje i predlozi sakupljeni putem tribina, brošura i javnog poziva, u značajnoj meri odražavaju viđenja, dileme i probleme koje građani imaju vezano za istinu i pomirenje, odnosno sećanje na nedavnu prošlost. Upravo stoga, nadamo se da će ova knjiga doprineti boljem razumevanju suštine problema vezanih za sećanje na prošlost u Srbiji. Takođe, nadamo se i da će predlozi i preporuke koji su u njoj izneti naići na razumevanje državnih organa u Srbiji, i biti na najbolji mogući način iskorišćeni za osmišljavanje delotvornih strategija i koordinaciju aktivnosti svih relevantnih društvenih subjekata. Želeli bismo da put ka sećanju na prošlost bude zasnovan na međusobnom slušanju i prepoznavanju, i da saznavanje istine istovremeno bude i put ka izlečenju od trauma koje svi nosimo iz bliže i/ili dalje prošlosti.

Zahvaljujemo se svim organizatorima i učesnicima tribina, kao i građanima koji su nam poslali svoje odgovore na pitanja iz brošure i javnog poziva. Zahvaljujemo se i Fridrich Ebert Fondaciji, našem partneru na ovom projektu, i Ministarstvu za kulturu i medije, Republike Srbije, na finansijskoj podršci bez koje bismo teško uspeli da realizujemo planirane aktivnosti i ovu knjigu. Najzad, zahvaljujemo se svim članovima VDS i drugih organizacija koji su nam pomogli i još uvek nam pomažu u deljenju brošura, Suzani Ivanović na pomoći u analizi, a našim kolegicama mr Sanji Ćopić, mr Sanji Milivojević, Jasmini Nikolić, Nedi Mirilović i Tijani Milošević na pomoći u transkriptu materijala snimljenog na tribinama.

---

³ www.vds.org.yu

⁴ Ovaj projekat koncipiran je po ugledu na projekat *Healing through remembering* (Izlečenje kroz sećanje), Severna Irska (Healing through Remembering *The Report of the Healing Through Remembering Project*, 2002).

Način prikupljanja ideja i predloga građana

U periodu od godinu dana (maj 2003 – jun 2004), održano je ukupno 12 tribina i to u sledećim mestima: Novi Sad, Leskovac, Velika Plana, Novi Pazar, Kragujevac, Subotica, Beograd, Barajevo, Vrnjačka Banja, Niš, Kuršumlija i Knjaževac. Pri izboru mesta, vodili smo računa o dva osnovna kriterijuma: da budu zastupljeni svi delovi Srbije i da organizatori tribina budu osobe koje su već upoznate sa načinom rada, bilo da su učestvovala na Međunarodnoj konferenciji u Beogradu 2002. godine ili su učestvovali na nekoj od prethodnih tribina. Pored učesnika iz mesta u kojima se tribina održavala, učesnici tribina su bili i građani okolnih mesta i to: Prokuplje, Raška, Sjenica, Priboj i Lazarevac.

Ukupan broj učesnika tribina bio je 149. Učesnici tribina bili su:

Članovi/članice različitih nevladinih organizacija i dobrotvornih udruženja,

Predstavnici/predstavnice udruženja logoraša, izbeglica, raseljenih lica s Kosova, udruženja boraca ratova 1990-1999. i udruženja kidnapovanih i nestalih lica, kao i učesnici rata, izbeglice i raseljena lica nezavisno od pripadnosti udruženjima,

Novinari, kao učesnici i kao izveštači sa tribine, a nekada i u oba svojstva,

Članovi političkih partija (Demokratska stranka, Demokratska stranka Srbije, Socijaldemokratska partija, Demokratski centar, Građanski savez Srbije, Socijalistička omladina).⁵

Predstavnici lokalne vlasti (Kragujevac i Subotica)⁶

Pojedinci različitih zanimanja (psihijatri, specijalni pedagozi, lekari, sociolozi, prevodioci, radnici, sudije, ekonomisti, advokati)

Studenti i nezaposlena lica.

Starosna struktura je bila raznovrsna. Učesnici tribina bili su kako stari, tako i mladi i ljudi srednjih godina. Rodna struktura je u proseku bila ujednačena: 80 žena i 69 muškaraca. Na nekim tribinama preovlađivale su

---

⁵ Partijska pripadnost navedena je za one učesnike za koje je to bilo poznato, što ne znači da nije bilo i pripadnika drugih partija koji se nisu predstavili po svojoj političkoj pripadnosti.

⁶ U Kragujevcu je učesnica bila predstavnica Skupštine grada zadužena za saradnju sa NVO, dok se u Subotici načelnik Severnobanatskog okruga obratio učesnicima i dao punu podršku tribini i projektu u celini.

žene (Vrnjačka Banja, Velika Plana, Kragujevac i Beograd), a na nekima muškarci (Leskovac, Kuršumlja i Novi Pazar).

Etnička struktura učesnika odražavala je lokalni kontekst. Tako je, na primer, etnički sastav učesnika bio najheterogeniji u Subotici (Mađari, Srbi, Hrvati, Jevreji) i Novom Pazaru (Bošnjaci i Srbi), dok je u Nišu bilo dosta učesnika koji potiču iz mešovitih brakova.

Iako su mladi ljudi i izbeglice bili učesnici većine tribina, zbog važnosti stavova ove dve društvene grupe prema istini i pomirenju, pojedne tribine su bile homogene. U Barajevu su učesnici bili samo mladi ljudi (20 – 35 godina). Učesnici tribine u Vrnjačkoj Banji bile su izbeglice iz Hrvatske i raseljena lica sa Kosova. Izbeglice iz BiH su bile pozvane ali se nisu oдаzvale pozivu.

Tribine su trajale u rasponu od 2,5 do 4 sata, pri čemu je najduže trajala tribina u Novom Pazaru, a najkraće tribine u Novom Sadu i Subotici. Prosečno trajanje tribina je bilo 3 sata i 16 minuta.

Tribine su imale formu razgovora u malim grupama od, u proseku, 12 ljudi i, iako ne namerno, imale su dosta sličnosti sa fokus grupama. Broj učesnika se kretao od 8 u Leskovcu i Novom Sadu do 17 u Kragujevcu. Tribine su počinjale uvodnim izlaganjima predstavnika Viktimološkog društva Srbije i lokalne sredine u kojoj se tribina održavala. Uvodna izlaganja imala su dva cilja:

1. Edukativni, odnosno upoznavanje sa važnim pojmovima, sa značajem procesa istine i pomirenja i sa iskustvima drugih zemalja, posebno sa različitim oblicima primene restorativne pravde⁷ pri bavljenju prošlošću u postkonfliktnom društvu, i

2. Podsticanje diskusije o tome koji model istine i poverenja/pomirenja, odnosno sećanja na prošlost, je potreban Srbiji.

Uvodna izlaganja na tribinama imalo je ukupno 26 osoba i to: Dr Vesna Nikolić-Ristanović, dr Zoran Ilić, dr Slobodan Savić, dr Desimir Tošić, Miroslav Miletić, Radmila Radović, Slavica Ćirković, Snežana Pavković, Nataša Hanak, Dragutin Vidosavljević, Zoran Milovanović, Ivana Vidaković, Olivera Marković, dr Suzana Stojanović, dr Đorđe Alempijević, Smilja Sinđelić, dr Vladan Beara, Marina Fratucan, Marija Gajicki, Mira Poljaković, Niko-

---

⁷ Za razliku od sudskih procesa i kažnjavanja kao oblika retributivne pravde koja se bavi prevashodno posledicama, restorativna pravda ima za cilj ponovno uspostavljanje narušenih odnosa, pa tako i uklanjanje uzroka i prevenciju novih konflikata.

la Perušić, dr Branislava Knežić, Ramiz Crnišanin, Jusuf Čolović⁸, mr Sanja Milivojević i Milan Vorkapić.

U cilju podsticanja diskusije na većini tribina prikazan je i neki od prigodnih filmova. Film *Vivisekt* Marije Gajicki, koji je snimljen povodom izložbe Rona Haviva u Novom Sadu prikazan je na 6 tribina, film *Žene suočene sa ratom*, koji se bavi problemom nestalih lica, prikazan je na dve tribine, dok je na tribini u Novom Sadu, pored filma *Vivisekt*, prikazan i film Marine Fratican *Mrtvi putuju*. Na tribini u Leskovcu (na kojoj nije prikazan film), nakon uvodnih izlaganja učesnici su se u jednoj kraćoj pauzi međusobno upoznavali, a zatim razgovarali u parovima o sećanju na prošlost i mogućem modelu istine i poverenja/pomirenja u Srbiji. Na kraju su svi ispričali grupi o čemu su i kako razgovarali, i na tome je bila bazirana završna diskusija. Najzad, u Kuršumliji je vođen samo moderirani razgovor. Sva tri pristupa su se pokazala kao veoma dobra sa stanovišta stvaranja prijatne atmosfere i podsticaja diskusije.

Preovlađujuće karakteristike ovih razgovora bile su: opuštenost, prevladavanje razuma, odnosno stavljanje emocija u drugi plan, konstruktivnost u promišljanju mogućih načina suočavanja sa prošlošću, i međusobno slušanje i prepoznavanje sopstvenih iskustava u iskustvima drugih. Razgovaralo se u pozitivnoj atmosferi, učesnici su se međusobno slušali, čuli, prepoznavali slična iskustva čak i kada su imali dijametralno suprotne stavove i dali mnoštvo novih ideja o tome kako treba da teče proces istine i pomirenja u Srbiji. Diskusija je bila brižljivo moderirana i kontrolisana, uz stalno držanje na umu da smo na nivou diskusije o procesu dolaženja do istine i POVERENJA/pomirenja, a ne u procesu istine i pomirenja samom. Ideje i predlozi koji su izneti na tribinama proizašli su, kako iz stručnih znanja učesnika, tako i, i to u najvećoj meri, iz razvoja ideja u međusobnoj interakciji i razmeni iskustava i znanja.

Razlike u diskusiji na tribinama su u najvećoj meri bile uslovljene karakteristikama lokalnog društvenog konteksta i strukturom učesnika, koje su uticale na nivo spremnosti učesnika da zaista čuju jedni druge, kao i na različite načine konkretizacije teme istine i pomirenja. Tako je, na primer, na tribinama u Novom Pazaru, Nišu i Vrnjačkoj Banji, nivo spremnosti učesnika da čuju jedni druge, da o prošlosti razgovaraju na nivou pojedinačnog iskustva i odnosa između pojedinaca, bio niži, a nivo isključivosti znatno viši ne-

---

⁸ Sa velikim žaljenjem napominjemo da je Jusuf Čolović u međuvremenu preminuo.

go na ostalim tribinama. Takođe, na ovim tribinama je primećen i viši nivo poricanja postojanja problema na mikro nivou, uz njegovo učestalo svodeње isključivo na problem globalne politike.

Pored tribine u Vrnjačkoj Banji, problemi izbeglica i raseljenih lica bili su posebno istaknuti još i na tribinama u Nišu, Beogradu, Leskovcu i Velikoj Plani. Stekao se utisak da su izbeglice u proseku manje spremne na razgovor o pojedinačnom iskustvu, već da radije govore koristeći se apstraktnom, uopštenom i politički obojenom terminologijom (npr. izgubljen i dobijen rat, Srbi su po prirodi tolerantniji i spremniji na popuštanje od Albanaca i sl.). Takođe, utisak je i da je, najverovatnije zbog traumiranosti i najneposrednije veze sa predmetom diskusije, odnosno zbog najizraženije lične povređenosti i frustriranosti sopstvenim nerešenim statusom, učešće raseljenih lica sa Kosova više od ostalih karakterisala emotivnost, isključivost i kontradiktornost. Ukratko, u diskursu izbeglica i raseljenih lica dominirale su ili teme ličnog iskustva, na najkonkretnijem nivou, ili uopštena, politički obojena retorika. Kao da je nedostajala spremnost da se čuje lično iskustvo drugog i da se na osnovu interakcije prevaziđe nivo sopstvenog ličnog, ali na kreativan način, a ne sakrivanjem iza opštepoznatih i široko prihvaćenih fraza. No, to ni u kom slučaju nije paralisalo diskusiju, već je samo činilo zadatak moderatora složenijim i osetljivijim.

Problemi vezani za lokalni kontekst obojili su na specifičan način većinu tribina, tako da se stekao utisak da postoji potreba svojevrsnog mapiranja Srbije u pogledu specifičnosti bitnih za proces istine i pomirenja. Ovde ćemo ukazati samo na one najznačajnije.

U Novom Pazaru je posebno došlo do izražaja masovno kršenje ljudskih prava Bošnjaka za vreme režima Slobodana Miloševića i problemi vezani za geografski položaj Sandžaka, veliki broj izbeglica koji su tu došli, ali i visok nivo odlaska za vreme NATO bombardovanja (Srbi su išli u sela a Bošnjaci u Bosnu), i problemi vezani za njihov povratak.

Niš karakteriše veliki broj raseljenih lica s Kosova i Metohije, blizina graničnog dela s Kosovom i multinacionalna sredina. Svega nekoliko dana posle održane tribine desio se talas nasilja na Kosovu - 17.03. 2004. U Leskovcu je, takođe, došao do izražaja problem raseljenih lica sa Kosova, učesnika rata i blizina Kosova. Vrnjačka Banja je turističko mesto u kome je smešteno dosta izbeglica, a tribina, na kojoj su po unapred utvrđenom planu učestvovalе samo izbeglice, održana je 10 dana nakon martovskog nasilja na Kosovu. Dosta izbeglica i raseljenih lica ima i Velika Plana. U Kuršumlji do-

miniraju problemi vezani za Kosovo i albanske aspiracije prema Toplici, kao i strahovi vezani za to, posebno posle događaja na Kosovu u martu 2004.

Knjaževac je grad koji je prošao kroz period 1990-tih bez većih žrtava, u kome je bilo masovnog dezertiranja prilikom regrutovanja za rat u Hrvatskoj, i u kojem nije bilo šteta prilikom NATO bombardovanja. Od sredine 1999. godine ima veći priliv raseljenog stanovništva s Kosova. Jedna od specifičnosti su i srpsko-bugarski odnosi i istorija poricanja međusobnih zločina. Novi Sad i Suboticu, kao i Vojvodinu u celini, karakteriše multinacionalna i multikonfesionalna sredina: Mađari, Srbi, Hrvati i druge nacionalne manjine. U Subotici ima dosta izbeglica iz Hrvatske, učestali su incidenti na nacionalnoj osnovi i postoji jaka podrška Srpskoj radikalnoj stranci godinama unazad.

Kragujevac karakteriše etnički homogeno stanovništvo, sa problemima kao što su nezaposlenost, niski standard i sl. koji, kako je rekao jedan učesnik tribine, „možda razgovore o istini i pomirenju guraju u drugi plan“. S druge strane, teška socijalna situacija i veliki broj raseljenih lica s Kosova stvara pozitivnu klimu za razvoj desničarskog razmišljanja.

Većina tribina je bila medijski propraćena u lokalnim medijima. No, medijska propraćenost je najčešće ostajala na nivou kratke vesti sa početka tribine, dok je detaljnije bavljenje tribinom i samom temom uglavnom izostajalo.

Kao što je već pomenuto, ideje i predlozi građana sakupljani su i posredstvom distribuiranja brošure o istini i pomirenju i putem javnih poziva objavljenih u štampi, koji su imali iste ciljeve kao i tribine: edukativni i dobijanje predloga. Brošure i javni pozivi sadržali su objašnjenje osnovnih pojmova u vezi istine i pomirenja, ideje za dolaženje do istine i njeno prezentiranje, proistekle iz iskustava drugih zemalja, kao i poziv svim građanima da nam, bez obzira na političku opredeljenost, na nacionalnu i bilo koju drugu pripadnost, šalju svoje ideje i predloge.

U brošuri i javnom pozivu su postavljena sledeća pitanja na koja su građani pozvani da daju odgovore:

1. Koji oblik sećanja na prošlost bi stimulatивно delovao na uspostavljanje trajnog pozitivnog mira na prostoru bivše Jugoslavije, i posebno u Srbiji?

2. Kako se sećati prošlosti a ne stvarati nove, već premostiti postojeće podele?

3. Kako povratiti međusobno poverenje građana u Srbiji, posebno onih koji pripadaju različitim političkim, ideološkim, interesnim organizacijama, grupama ili opcijama?

Na razne načine, građanima Srbije podeljeno je 1660 brošura o istini i pomirenju.⁹ Odgovore na pitanja postavljena u brošuri poslalo nam je 20 osoba. Kao odgovor na javni poziv objavljen u dnevnom listu „Politika” i u biltenu NVO Žene na delu, dobijena su dva pismena odgovora i jedan telefonski poziv. Odgovori su dobijeni od građana iz raznih mesta u Srbiji, od kojih je većina želela da ostane anonimna.¹⁰

U radu navodimo brojne citate učesnika. Kada citiramo uvodničare iz Viktimološkog društva Srbije ili druge stručnjake, čija uloga je bila da iznesu teorijsko i stručno znanje i na taj podstaknu razmišljanje i diskusiju, u zagradi je navedeno njihovo ime. Kada se radi o citatu drugih učesnika tribina ili građana koji su poslali pismene priloge, a hteli su da ostanu anonimni, u zagradi je navedeno samo mesto iz kojeg je učesnik ili „brošura“.

Uvodni deo knjige, poglavlje *Kako treba da izgleda proces istine i pomirenja*, zaključak i preporuke, napisala je dr Vesna Nikolić-Ristanović. Preostale delove – *Kako razumemo osnovne pojmove, Da li je proces potreban i, ako da, zašto, Prepreke i teškoće u procesu, Pozitivni i negativni primeri*, napisala je Nataša Hanak.

---

⁹ Brošure su odštampane u 5000 primeraka i u njihovom deljenju učestvovalo je više članova Viktimološkog društva. Takođe, u distribuiranju brošura pomogle su nam i druge nevladine organizacije, posebno Centar za razvoj neprofitnog sektora, Toplička inicijativa i organizatori tribina. Deljenje brošura se nastavlja i svaka pomoć u tome je dobrodošla.

¹⁰ Preovlađujući utisak je da su ljudi spremniji da razgovaraju (u malim grupama) nego da pišu o ovoj temi. Da to nije naša specifičnost, i poređenja radi, treba reći da je u Severnoj Irskoj nakon 5000 distribuiranih brošura i velike medijske kampanje dobijeno 108 odgovora. (*Healing through Remembering The Report of the Healing Through Remembering Project*, 2002).

Kako razumemo osnovne pojmove: šta je istina, čija je krivica, ko treba da se pomiri?

Proces istine i pomirenja zasniva se na pojmovima koji pored svog osnovnog, manje ili više univerzalnog značenja imaju i daleko značajnije subjektivno, istorijsko i kontekstualno značenje koje naročito opterećuje razgovor o ovim temama. (Ne)razumevanje između sagovornika može da proizlazi upravo iz razlika, odnosno sličnosti, koje postoje u našim privatnim konceptualizacijama pojmova, naročito u vezivanju značenja pojmova za jedan uži istorijski period, geografsko područje ili lično iskustvo. Zato smatramo da je važno da na samom početku ukažemo na raznolikost određenja i razumevanja pojmova kao što su istina, odgovornost, krivica i poverenje/pomirenje od strane učesnika tribina. Takođe, izdvojili smo nekoliko opštih ideja koje se odnose na model istine i pomirenja, odnosno poverenja.

Istina

Iako učesnici obično podrazumevaju da se istina odnosi na utvrđivanje činjenica, pojavila su se mišljenja da je potrebno razumeti razliku između pojma istine i pojma činjenice. Činjenice su objektivna kategorija, a istina je subjektivna kategorija, neodvojiva od emocije koja prati svako značajno lično iskustvo. Pošto je istina zasnovana na iskustvu pojedinca, samim tim ona je uvek nesporna i jedna jedina za tog pojedinca. Prema tome, opšta, celovita istina uvek je višestruka, poput mozaika sačinjenog od mnogobrojnih istina svih učesnika u jednom događaju. Dve pojedinačne istine mogu biti suprotstavljene, ali to ne znači da jedna isključuje drugu. Dve različite istine mogu da budu tačne upravo zato što su izraz subjektivne tačke gledišta različitih pojedinaca koji su sa različitim motivima, u različitim ulogama i sa različitim ishodom učestvovali u istom događaju. Da bismo mogli saslušati i prihvatiti tuđu tačku gledišta, moramo biti svesni subjektivnosti istine i odustati od ideje da je naša istina jedina i prava.

Učesnici primećuju ozbiljan problem tretiranja različitih istina kao podojenih i isključivih, u diskursu zvaničnika ili u udžbenicima istorije. Tako deca uče različite istorije o ratovima devedesetih, u zavisnosti od toga kojem narodu pripadaju, odnosno, u kojoj državi žive. Svaka od tih istina je zapravo delimična i kao takva predstavlja opasnost. Parcijalne istine su tlo na kojem opstaju predrasude, glorifikacija sopstvene istorije, trajan doživljaj nepravde, identifikacija s ulogom „pobednika“ ili ulogom „žrtve“ i, naročito opasno - doživljaj „nedovršenog posla“. Parcijalne istine omogućavaju manipulaciju istorijom i kanalisanje nezadovoljstva u pravcu novih sukoba. Zato je veoma važno da se radi na stvaranju celovite i jedinstvene istine, odnosno istorije, koja će povezivati, a ne razdvajati, narode na prostorima Balkana.

„Svako od nas ima neku svoju istinu, odnosno svako od nas doživljava ovu stvarnost koja nas okružuje na drugačiji način, bilo zbog toga što ima drugačiju porodičnu situaciju, što je nivo traumiranosti kroz generacije drugačiji, što imamo različitu genetiku ili što smo odrasli u drugačijim uslovima...“ (Dr. Vesna Nikolić Ristanović)

„Istina je subjektivna...ja radije govorim u drugim terminima. U terminima činjenica. Istina podrazumeva subjektivnu kategoriju i uključuje emociju“ (Dr. Zoran Ilić)

„Istina je relaciona kategorija, koja se uspostavlja u jednom odnosu, kroz saznavanje, što je kontinuirani proces... To je, u stvari, mozaik koji je u neprestanom, neprekidnom formiranju. Sklapanjem sasvim sitnih delova, delića, koji su svaka od žrtava ponaosob i koji su svako od nas, koji smo otvoreni i spremni da saslušamo i prihvatimo, priznamo i oprostimo. Dakle, potrebno je i neophodno sakupljati komadiće istine na jedno mesto i kreirati jednu, jedinu, zajedničku, prihvaćenu od strane većine i na svim stranama, istinu, umesto višestrukih konfrontiranih istina“ (Kuršumljija)

„Pitanje istine je nešto što se nameće na jedan destruktivan način...mnogi ljudi, pre svega učesnici rata ili ljudi koji imaju neki stav o ratu koji se dogodio, se svi zapravo bore da se njihova istina pokaže kao jedina prihvatljiva, jedina tačna, jedina istinita i jedina sveobuhvatna. A čini mi se da je suština stvari znatno drugačija...i ako uopšte postoji prava istina o ratu, ona bi se možda eventualno mogla sakupiti kada bi te sve slike sakupili na jednom mestu...pitanje je koliko je to ostvarljivo“ (Vladan Beara)

„Grupa prosto treba da nađe načina da sazna tu neku celovitu istinu, šta je moja, vaša istina, šta su drugi ljudi sve doživeli, da to sklopimo u neki mozaik koji neće biti istina samo jedne strane ili istina grupe ljudi“ (Knjaževac)

„Istina mora biti jedna, ne može biti ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska. Znači, trebalo bi da bude jedinstvena, jer su sva tri naroda učestvovala u tim događajima. U tome je cilj“ (Niš)

„Mi moramo da imamo istinu u celini. Znači, šta se desilo Srbima, Hrvatima, Muslimanima i ko je šta učinio. Mislim da je veoma opasno ostaviti i negovati tu istoriju koja je pola istine....mi ne možemo da krenemo u tu neku budućnost bez rizika da ponovo uletimo u ovako nešto, da neko dođe da ponovo aktivira tu neku polovičnu istinu. (Barajevo)

„Polovična istina (se prenosi) sa generacije na generaciju i onda u jednom momentu dođe Milošević i ne znam ko i to zloupotrebi“ (Knjaževac)

Pored navedenog, najvažnija zapažanja o pojmu istine odnose se na pokušaj određenja šta istina treba da sadrži i razumevanje važnosti saznavanja istine.

Istina se odnosi na konkretne činjenice o onome što se desilo i objašnjenje tih činjenica

Kada govore o saznavanju istine, učesnici naglašavaju potrebu da se sazna šta se dogodilo, ko su učesnici, ko je počinitelj, a ko žrtva zločina, ko je napao, a ko se branio... Ljudima su potrebne što konkretnije činjenice, naročito o zločinima, da se znaju i izvršioци i naredbodavci, imenom i prezime. Neki učesnici su specifično isticali važnost saznavanja istine o ulozi naše strane u ratovima. Međutim, gole činjenice nisu dovoljne da bismo ih mogli iskoristiti kao polazište u procesu pomirenja. Potrebno je i da razumemo zašto su nam se „desili“ konflikti, zašto se ponavljaju iste greške tokom relativno kratkih istorijskih perioda koji ponekad obuhvataju život jedne iste generacije. Važno je da shvatimo zašto smo pristali na sukob, zašto su pojedinci činili zločine i zašto nam je (bilo) tako teško da o tome progovorimo.

„Treba da znamo istinu o Srebrenici, o granatiranju Sarajeva, Dubrovnika, Vukovara itd. Mislim da je to istina koja oslobađa, da znamo šta je to tamo tačno urađeno i naravno poimenično ko je komandovao tim jedinicama, i naravno ukoliko je moguće, ko su ljudi koji su učestvovali u streljanju“ (Niš)

„Da objasnimo zašto smo se klali, zašto nismo imali institucije dijaloga, tolerancije koje bi sprečavale takvu vrstu konflikata. I zašto smo podržavali i bacali cveće na tenkove koji su odlazili prema Hrvatskoj, zašto smo podržavali rat u Sloveniji, zašto smo ovde za svaki rat glasali, zašto ovde opet jašemo na jeftinom nacionalizmu?“ (Leskovac)

*Istina je preduslov da se zauzme stav prema prošlosti,
prema budućim akcijama i način da se spreči ponavljanje istorije*

Saznavanje istine o događajima iz prošlosti suprotno je ćutanju. Ćutanje o prošlosti uljuljkuje pojedince kao i čitave narode u verovanju da se prošlost može zaboraviti, da možemo krenuti u budućnost, a da nismo preispitali svoju ulogu u skorašnjim ratovima. Ćutanje daje privid zaborava. U stvari, neizrečene istine postoje, žive, i biće pre ili kasnije ponovo sa nama ili nekom narednom generacijom. Najbolji primer opasnosti ćutanja i zataškavanja istine o prošlosti jesu upravo ratovi devedesetih u kojima se reflektuju mnogi sukobi iz prošlosti o kojima se nije znala celovita istina.

Ako se suočimo s činjenicama i s njihovim tumačenjem, nećemo moći da poreknemo da su se zločini desili, moraćemo da zauzmemo stav prema prošlosti i da postavimo sebi pitanje: Šta ja mogu da učinim da se to više nikada ne bi ponovilo?

„Ako prećutate, postoji jedan vazduh i vi mislite da vam taj vazduh ne smeta, pa prođe vreme, ali taj vazduh počne da nadolazi“ (Kragujevac)

„Upravo je u tome značaj istine, da narod shvati da se to zaista desilo i da neće da stoji iza nekog ko je ubijao ljude“ (Beograd)

„Ne možemo ka pozitivnoj budućnosti ako jasno ne definišemo prošlost... I ne možemo ostaviti da se sećamo ma čega, nego moramo to definisati“ (Novi Pazar)

„Nešto što je karakteristika ovih prostora uopšte je da nema istorije istine i pomirenja, odnosno, nema istorije saznavanja cele istine, ima istorije manipulisanja patnjama žrtve, nema istorije pomirenja... Ovo je možda neki trenutak koji, ako propustimo, plašim se da ćemo budućim generacijama ostaviti u nasleđe još veći potencijal za sukobe. Zato ja mislim da je na nama sada velika odgovornost da pokušamo da dođemo do nekog načina saznavanja te istine u celini – šta se zapravo ovde dešavalo u poslednjih 10-15 godina, zbog toga što se tu reflektuju svi ti sukobi iz prošlosti“ (Velika Plana)

„Mi smo kao narod gurnuli puno loših osećanja pod tepih, ona čuče i čekaju neka druga vremena, kao što su čekala od četrdesetpete do ove godine. Bojim se da je zato bilo vrlo lako da političari sa svih strana „potpale u ljudima suvo granje koje je stajalo ispod tepiha“. To je vrlo dobar temelj za manipulaciju“ (Leskovac)

Model istine i pomirenja/poverenja

U ovom odeljku prikazaćemo kako učesnici vide mogućnost pomirenja, kako shvataju pomirenje i koje modele istine i pomirenja/poverenja prepoznaju kao primenljive za prostor bivše Jugoslavije. Najpre, potrebno je dati odgovor na sledeća pitanja: šta je pomirenje, na čemu se zasniva, kroz koje faze prolazi i kakav je odnos opraštanja, izvinjenja i pomirenja? Na ova pitanja najviše odgovora dali su uvodničari na tribinama.

Dr Zoran Ilić objašnjava da pomirenje podrazumeva „identifikaciju i utvrđivanje šta se u stvari desilo, utvrđivanje istine, napor da se zlodela kazne, pravdu i oprostaj prema počiniocima“. U osnovi pomirenja stoji doživljaj sličnosti, razumevanja i empatije. Empatija je moguća zahvaljujući sličnosti u traumi, razumevanju da je trauma most između žrtve i počinitelja i da traumatizovana žrtva može postati zločinac isto kao što počinitelj već sutra može postati nečija žrtva.

„Doživljaj empatije, zamena uloga, biti u tuđoj koži, to je ključ pomirenja. Bez toga nema ničega. Prepoznavanje sličnosti, prepoznavanje da ta druga strana ima vrlo sličnu traumu je ključ“ (Dr Zoran Ilić)

„Traumatski događaj ili niz traumatskih događaja, ožiljaka koje svako od nas nosi i koji povređuju sopstveni identitet, nešto što predstavlja most sa onim drugim“ (Dr Zoran Ilić)

Milan Vorkapić, na tribini u Vrnjačkoj Banji, izneo je svoje viđenje faza u procesu pomirenja: to su priznanje, poverenje, pomirenje i povratak odnosno normalan suživot. Te četiri etape opisao je Vorkapić u svom još neobjavljenom romanu, za kojeg traži izdavača.

Priznanje se odnosi na sagledavanje našeg udela u istoriji konflikta i suočavanje s istinom. To ne treba da ostane samo unutrašnji proces u funkciji individualne katarze, već mora da bude učinjen javnim i iskomuniciran drugima, pre svega drugim stranama u sukobu:

„Pomirenje nije samo kao pročišćenje nas samih, nego zaista kao istinsko priznanje koliko smo indukovali sve što se desilo. Ne treba tražiti krivce i greške u drugima, a ne sagledavati ono što smo mi doprineli svemu tome. Bilo da se govori o pojedincu ili o nama, kao Srbima, to je bolno ali je neophodno. Ako se zagledamo u sebe šta smo činili, možda će se odgovor naći. Priznanje sebi i drugima“.

Nakon priznanja, može se graditi uzajamno poverenje. Poverenje se odnosi na verovanje da će „i druga strana uraditi ovo što i mi radimo, to je za mene poverenje, da će i Hrvat i Albanac, izvinjavam se za Srbe iz Kosova, nisam mnogo upo-

znat sa njihovom situacijom, tako da ovu diskusiju ograničavam na pitanje Hrvatske. Znači, to je poverenje i u drugu stranu da će istim aršinom meriti sve što se desilo kao što to merimo i mi“.

Vorkapić gaji optimističan pogled po pitanju pomirenja. On polazi od toga da se sukobi uvek okončavaju, a zaraćene strane se uvek, kad-tad, pomire. Taj proces može da bude veoma dugotrajan, ali predstavlja, sa stano- višta istorije, neminovnost:

„Pomirenje je neminovnost, istorijska neminovnost među narodima. Narodi koji su ratovali i po stotinu godina u kontinuitetu su se izmirili. Danas su to najveći prijatelji i najjače ekonomske zemlje. Ekonomija je ih povezala. Na žalost, mi smo još uvek za- penušali, spremni da se hvatamo za nož, ali je pomirenje neminovnost.

Ako prođemo ove tri etape, četvrta se sama po sebi podrazumeva - povratak, nor- malan suživot.“

Važno je razumeti odnos između oprostaja, izvinjenja i pomirenja. Če- sto se mogu čuti izjave o tome kako je potrebno oprostiti počinocima, kako se zlo delo može oprostiti, ali ne i zaboraviti, negodovanje zbog izvinjenja dr- žavnika u „ime naroda“, ili pak zahtev za izvinjenjem.... Prema Dr Zoranu Ili- ću, osnovna razlika između opraštanja i pomirenja jeste da se opraštanje de- šava unutar osobe, a pomirenje je proces koji se odvija u odnosu između dve osobe ili dve grupe ljudi. Opraštanje prethodi pomirenju. Izvinjenje može da doprinese razvoju poverenja i pomirenju samo ako je uvremenjeno i lično:

„Ali je ostalo pitanje da li treba da se izvinimo. Kome da se izvinimo? Nama tre- ba nekoliko godina da se svima živima izvinimo. Međutim nije stvar u izvinjenju....iz- vinjenje je ponižavajući čin, to je jako teško, to znamo iz svakodnevnog života. Među- tim ne traži se izvinjenje, to je nešto što dolazi na kraju....Drugo pitanje, uvremenjenje izvinjenja, je takođe vrlo značajno, ne možemo se izvinjavati dok su rane još sveže. Ne možemo se mi, a ni neko nama izviniti, niti bismo mi prihvatili tuđe izvinjenje. Zna- te, to prija, prihvatamo da nam se neko izvini, ali to ne povećava poverenje. Da bi iz- vinjenje dovelo do većeg poverenja, treba da se afekat stiša, a za to je potrebno vre- me. Probajte da se izvinite nekom 5 sekundi ili 5 minuta nakon što se nešto desilo, sigurno će reći u redu, ali će ostati nespokojstvo i neprijateljski stav“ (Dr Zoran Ilić)

„Pomirenje je ako ste vi pored mene Husnija ili Fatima pa vas ja zagrlim, to je po- mirenje, a nema političar šta da kaže. Šta će meni da kaže ovaj da se mi izvinemo Šiptarima, kome da se izvinem, ko mi je oteo sestru? Ja ću se izviniti komšijama ili pobratimu. I da kažem - jesi mog'o da uradiš ali nisi smeo, moram da to shvatim. Iz- vol'te, dodite, ja ću vam u Beogradu sve pomoći“ (Beograd)

„Zato ta neka ishitrena izvinjenja ne znače ništa, ona su smešna. Oni mere svaku reč, kako će reći da ne kaže previše. Ja kad se izvinjavam ja se izvinjavam zato što tako mislim, a oni su napravili fraze tako da ne bude da je neko rekao zarez više nego drugi. To je onda licemerno izvinjenje, ne znači ništa.“ (Beograd)

Prvi korak u izgradnji poverenja nije izvinjenje, niti opraštanje, niti pokušaj da se zaboravi, već uzdržavanje od optuživanja, od vraćanja istom merom:

„I nije rešenje da vraćamo šamare, niti da se sklonimo, već da razumemo ovog drugog, da razumemo da je u istom položaju kao i mi, ni oni ne žive u svojoj kući. Trenutak bez reakcije je trenutak koji može da bude uzdržavanje od vraćanja istom merom. Znači, ne izvinjenje, niti opraštanje, niti povlačenje, niti ovo je moja kuća pa hoću sad i odmah da izađeš iz nje, ništa od toga. Postoji neki srednji put, koji je duži, naporniji, često sa tri koraka nazad, a treba ići pravo, ili, još bolje, treba ići napred, ne pravo, makar levo-desno, ali napred“. (Dr Zoran Ilić)

Interesantno je da većina građana ističe neophodnost istine i pomirenja („proces je neminovn“, „katarza je neophodna“, „mora da se razgovara“), istovremeno izražavajući sumnju u mogućnost da se pomirenje može postići. Retke su bile optimistične prognoze. Većina smatra da je pomirenje nerealan zahtev, barem u ovom momentu i da bi trebalo težiti ponovnom uspostavljanju poverenja, odnosno izgradnji poverenja ukoliko ono nije postojalo. Pojedine optimistične prognoze zasnivaju se uglavnom na pozitivnim iskustvima suživota iz perioda Titove Jugoslavije, dok pesimisti naglašavaju da je i u tom periodu „bratstvo i jedinstvo“ bilo samo fasada za duboke podele i neprevaziđena osećanja straha, patnje, nepoverenja i potrebe za osvetom usled nedovršenih i neprorađenih sukoba iz Drugog svetskog rata. Neki učesnici smatraju da je pomirenje moguće samo kod mladih generacija, jer one nisu opterećene sećanjima na konflikt. Starije generacije nose teret često višestrukih traumatizacija iz nekoliko konfliktnih perioda.

Treba napomenuti da se sličan nesklad koji postoji između opštih ocena o važnosti i neminovnosti procesa istine i pomirenja i opštih ocena o mogućnosti uspeha procesa, može uočiti na još jednom mestu. Nesklad postoji i između mnogobrojnih konkretnih pozitivnih primera koji govore o postavljanju poverenja ili uspešnoj obnovi narušenih odnosa, s jedne strane i pesimističnih opštih ocena o mogućnosti uspostavljanja poverenja između do nedavno zaraćenih etničkih grupa. Ovo možemo razumeti kao rezultat uvažavanja mnogobrojnih problema i teškoća s kojima se proces istine i pomirenja suočava. Najistaknutije probleme, po mišljenju učesnika, opisujemo kasnije.

„I baš zbog današnje teme sam razmišljao o mogućnosti pomirenja. Da li bih ja mogao sa tim ubicama da se mirim, danas sigurno ne, u ovom raspoloženju ne. Rođaci i bližnji, dakle, ili bar ljudi koji poznaju te ljude, ne samo danas, nego svih ovih godina, da li mogu da se mire sa ubicama. Siguran sam da je to nemoguće. Sa jedne strane osećam da je to trenutno nemoguće. Sa druge strane, intelekt i razum mi kaže da je poverenje neophodno. Ja lično mislim da je to prilično komplikovan proces za nas...“ (Leskovac)

„Isuviše su velike razlike među građanima bivše Jugoslavije, tako da skoro se poverenje ne može povratiti“ (brošura)

„Došli smo do toga, možda je to eto neka moja istina, da je to pomirenje nakon toliko godina stradanja, sukoba i mržnje, koju ja kao predstavnik moje generacije poznajem, jednostavno nemoguće“ (Novi Sad)

„Taj model pomirenja generacija koje su preživele rat, sa područja koji su sve vreme bili u ratu i sad u izbeglištvu je 99% nemoguće. Možda između nekih novih generacija, recimo moje dece, koji su u ratu bili između 2 i 5 godina i koji su maltene zaboravili šta je sve bilo i gde su rođeni. Možda između tih novih generacija, ali generacija mojih roditelja koji su preživeli Drugi svetski rat i koji su ostali bez roditelja još tada, pa mojih generacija ... Oni ne žele da se pomire, barem moja generacija...“ (Velika Plana)

„Ne mislim da se uopšte može vratiti poverenje među građane bivše Jugoslavije u skorij budućnosti. Možda mlađe generacije nešto postignu, ali među starijom populacijom je veliki razdor i netrpeljivost“ (brošura)

„Smatram da otvaranje vrata suživota, uz veliki napor i odgovornost, pripada mladima, neopterećenim strahotama prošlosti i to mladima koji su pred početak rata imali bar desetak godina, jer iz tog ranog detinjstva mogu izvući neko pozitivno sećanje na zajednički život“ (Barajevo)

Učesnici su prepoznali poverenje kao bliži i ostvarljiviji cilj, u poređenju s pomirenjem, ali su, takođe, istakli da je uspostavljanje poverenja nužan preduslov i neophodan korak ka pomirenju. Kako povratiti, odnosno izgraditi poverenje? Osnovu čine pozitivna iskustva i pozitivni primeri, kako pre rata, tokom rata, tako i po završetku sukoba.

„Moram da objasnim ovo alternativno pominjanje pojmova poverenja i pomirenja. Nešto do čega smo mi došli na Konferenciji održanoj 2002. godine u Beogradu jeste da je pomirenje nešto o čemu je suviše rano govoriti. Pomirenje, naravno, podrazumeva oprostaj i niko nema pravo i ne može očekivati od žrtava da budu spremne da oprostite ljudima koji su prema njima i njihovim bližnjima počinili teške zločine. Ono što se može postaviti kao ideal, međutim, jeste poverenje, jer bez poverenja prosto nema na-

pretka i nema života na nekom kulturnom i civilizacijskom nivou. Moj utisak je da je poverenje upravo ono što nama fali na svim nivoima u našem društvu“ (Dr Vesna Nikolić-Ristanović)

Naročito je važno istaći da je tek po završetku konflikta moguće raditi na uspostavljanju poverenja. Zato nije moguće primeniti jedan isti model za sve delove bivše Jugoslavije i za sve strane u sukobu, već je potrebno koncipirati više modela. Prestanak konflikta je uočen kao uslov za otpočinjanje procesa. U tom pogledu postoje velike razlike između regiona: na Kosovu sukobi traju još uvek, u nekim delovima Hrvatske sukobi su okončani tek 1995. nakon akcije hrvatske vojske, poznate kao „Oluja“, progonom Srba, dok su u nekim delovima završili pre. Takođe, postoje razlike u kvalitetu odnosa između stanovnika različite nacionalnosti i veroispovesti u vreme pre konflikta, u različitim regionima. Npr. u Bosni i u Hrvatskoj je bilo neuporedivo više mešovitih brakova, nego na Kosovu, a često se moglo čuti da na Kosovu nikada nije bilo poverenja između Srba i Albanaca. Jezik takođe predstavlja sponu ili barijeru koja utiče na mogućnost ponovne izgradnje mirnog suživota. Regionalne razlike postoje i u pogledu dužine trajanja sukoba, masovnosti stradanja i surovosti vršenih zločina.

Pri odabiru adekvatnog modela pomirenja treba uzeti u obzir i druge razlike, pored regionalnih. Jedna od najvažnijih odnosi se na stepen lične uključenosti u sukobe i težinu pretrpljenih gubitaka. Ne može se isti model primeniti kod izbeglih i raseljenih lica, osoba koje su preživele torturu, izgubile članove porodice i kod osoba koje nisu pretrpele teže gubitke, niti su neposredno učestvovalе u sukobu. Takođe, višestruki gubici tokom nekoliko generacija jedne porodice, postavljaju posebne zahteve kada se razmišlja o načinu sećanja na prošlost i uspostavljanju poverenja/pomirenja. Sve to treba imati na umu kada procenjujemo spremnost za dijalog, saznavanje istine, definisanje moguće zajedničke budućnosti i izradu strategije pomirenja koja treba da se zasniva na nekom modelu.

„Da bi došlo do pomirenja potrebno je da konflikt prestane. Da bi došlo do pomirenja potrebno je da započne proces uspostavljanja poverenja, proces kažnjavanja krivaca na svim stranama u sukobu“ (Kuršumljija)

„Naslov „Koji model istine odgovara području bivše Jugoslavije“ nije adekvatan i nije u pitanju jedan model, već različiti modeli. Srbi nisu isti iz Bosne, Hrvatske, Kosova, kulturološke razlike postoje, mogućnosti zbližavanja u raznim okvirima su različite za različite sredine“ (Kuršumljija)

„Neće biti moguće naći samo jedan model, nego će morati da se nađe nešto što će moći da pokrije dijapazon potreba ljudi“ (Niš)

Iako su građani na tribinama često isticali važnost korištenja primera drugih država, pojedinci su postavili pitanje koliko su Zapadni modeli primereni za naša iskustva sukoba:

„Da li smo mi našli najbolji način, u kulturološkom pogledu, da ta dva entiteta, te dve zajednice privedemo jedne drugoj da razmene tu svoju bol i žalost? Da kažu: mi hoćemo da svi vi odete pa da mi uzmemo vaše kuće i da se time služimo. Ili: mi hoćemo da vas proteramo, da vas više nikad ne vidimo. Ili: da, mi možemo da živimo zajedno, ali to je modalitet po kome želimo. Da li smo našli najbolji metod? Da li je najbolji metod onaj koji nam uvoze sa zapada, kada kažu: vi morate da se sastanete, pa je onda tu facilitator, pa su svi nešto fini jedni prema drugima. Ili da napravimo jednu finu obloženu prostoriju i da podelimo boksterske rukavice i da prvo završimo sa tim deljenjem frustracije pa da kažemo: aman ljudi da li ćemo mi da razmišljamo o tome šta dalje, šta je budućnost? Da li ćemo konačno da pošaljemo u prošlost sve ono što nam se dešavalo? Da kažemo: to se desilo, krivi smo i možemo da živimo sa tim“ (Beograd)

Jedna od najznačajnijih dilema u pogledu modela pomirenja odnosi se na izbor procedura kojima se utvrđuje istina i izgrađuje poverenje. Na gotovo svim tribinama, suđenja su pominjana kao važan, a od strane nekih učesnika, i kao glavni način dolaženja do istine o učinjenim zločinima. Suđenja su, takođe, doživljena i kao put ka individualizaciji krivice i odgovornosti, pri čemu je naročito istican značaj kažnjavanja svih krivaca, nezavisno od toga kojoj nacionalnoj grupi pripadaju. U vezi sa time je posebno ukazano na značaj suđenja za zločine počinjene prema Srbima i to kako od pripadnika drugih naroda sa teritorije bivše Jugoslavije, tako i za zločine počinjene od strane NATO snaga. Pored insistiranja na kažnjavanju izvršilaca zločina prema građanima drugih država bivše Jugoslavije, ukazivano je i na značaj kažnjavanja onih lica koja su kršila ljudska prava i vršila zločine unutar same Srbije.

Kažnjavanje počinitelaca zločina svih strana u sukobu smatra se važnim preduslovom za uspostavljanje međusobnog poverenja. S druge strane, ukazano je da pravne procedure imaju niz nedostataka usled kojih ne možemo očekivati da će model krivičnog prava obezbediti saznavanje celovite istine i doneti pravdu za sve žrtve. Ako su obuhvatna i celovita istina i njeno nepristrasno tumačenje uslov trajnog pomirenja, onda je neophodno model krivične pravde dopuniti nekim drugim, alternativnim načinima saznavanja istine koji su ujedno i mehanizmi za popravljavanje društvenih odnosa¹¹. Zato

---

¹¹ Konkretni predlozi procedura za saznavanje istine i izgradnju poverenja opisani su u posebnoj odeljku

učesnici dobro primećuju kako pravna istina ne može biti jedini osnov za pomirenje, pa u tom smislu predlažu njeno kombinovanje sa istinom dobijenom primenom različitih oblika restorativne pravde.

„Ali, ono što je naš zadatak u ovom trenutku, da bi došlo do elementarnog poverenja, jeste individualizacija krivice: moraju se procesuirati svi krivci, moraju odgovarati pred domaćim i stranim sudovima. Slažem se sa vama - ja sam od početka bio skeptik i nisam verovao da su naši sudovi u stanju da odrade tako težak i ogroman posao. Nisam siguran ni da su neki drugi sudovi na teritoriji bivše Jugoslavije u ovom trenutku u stanju da nešto odrade na kvalitetan način. Video sam kako je teklo suđenje u Prokuplju.“ (Leskovic)

„Ako to nismo u mogućnosti ovde, da se isporuče Hagu, da Haški tribunal sudi svim zločincima i mislim da je međunarodni standard dobar. Gde god je neko počinio zločin, i za to postoje dokazi, on mora da odgovara: bio on Srbin, Hrvat, Musliman - Bošnjak, ko god da je drugome učinio nepravdu, zločin, mora da odgovara... I Amerikanac naravno mora, to je sada jedna druga priča, ali svi moraju da odgovaraju pred sudom. Amerikanci misle da su njihovi sudovi nešto drugačiji i u poziciji da mogu objektivno da sude, a mi mislimo da naši sudovi nisu to u ovom trenutku u mogućnosti.“ (Leskovic)

„Bavljenje prošlošću jeste svakako i procesuiranje ratnih zločina pred međunarodnim sudovima i pred domaćim sudovima. Međutim, pravna istina nije tako detaljna istina, ona obično nije do kraja pogodna osnova za građenje odnosa poverenja i pomirenja... Zbog toga su mnoge zemlje koje su koristile i taj, pravni put za suočavanje sa zločinima, koristile i alternativne načine, bilo da su u pitanju tribunali na lokalnom, nekom nepolitičkom nivou, na kojima su žrtve dobile priliku da pričaju, zatim memorijali, muzeji sa aktivnim postavkama, ili su prikupljali svedočenja žrtava i na drugi način stavljali na uvid široj javnosti ono što su ljudi različitih pripadnosti preživeli“ (Dr Vesna Nikolić-Ristanović)

„Kada ste govorili o cifri od 15000 ljudi i rekli da treba da budu kažnjeni, prva moja asocijacija je bio propali projekat denacifikacije u Nemačkoj. Jako je iluzorno očekivati da će pravo biti u stanju da reši taj problem tako što će svi ti ljudi biti osuđeni. To nije uspelo nigde gde je bilo masovnih kršenja ljudskih prava, pa sigurno neće uspeli ni nama. Upravo zbog toga što vi ne možete toliko ljudi zameniti. U Nemačkoj se desilo da je podignuto 1,000,000 optužnica i da je posle toga vođen jako mali broj postupaka, jako mali broj ljudi je osuđen. Na kraju su morali sve te ljude da vraćaju na ranija radna mesta, prosto nisu imali odgovarajuće stručnjake. Tako da je projekat potpuno propao. Zato se danas u svetu govori o alternativnom načinu rešavanja konflikata u društvima poput našeg.“ (Dr Vesna Nikolić-Ristanović)

„Moramo ponovo uspostaviti neki trajni mir i otkloniti uzroke konflikata. Ti mehanizmi obuhvataju ne samo mehanizme kažnjavanja, kao što su sudovi, već i restorativne mehanizme koji imaju fokus na žrtvama i na popravljajući društvenih odnosa. Znači taj sistem tranzicione pravde trebalo bi da obuhvati pravna tela, komitete, komitete za pomirenje, sudove kao i mehanizme koji moraju biti društveni, pravni i politički, kako bi se omogućio taj prelaz, ta tranzicija iz doba rata u doba mira.“ (Subotica)

Iz prethodnog izlaganja i citata učesnika vidi se koliko je složeno pitanje nalaženja odgovarajućeg modela istine i pomirenja. Veoma dugo, naša državna zajednica, stoji na istom mestu: niti nudi svoj model niti odgovara na osnovne zahteve međunarodne zajednice. Uklještena između deklarativnog zalaganja političara za saznavanje istine i kažnjavanje počinitelaca i konkretnih postupaka koji govore upravo suprotno, naša zemlja ne čini ništa.

Stoga možemo razmatranja o modelu istine i pomirenja primereno zaključiti rečima jedne učesnice: *„Svaki model koji će nas pomeriti sa mrtve tačke je dobar model“.*

Krivica/odgovornost

Pojmovi krivice i odgovornosti zaokupljali su pažnju mnogih mislilaca. Pojam kolektivne krivice našao se u centru pažnje po završetku Drugog svet-skog rata: na nemački narod je verovatno prvi put u istoriji bačen teret kolektivne krivice za zločine počinjene pod vladavinom nacionalsocijalizma. Karl Jaspers, i sam zatočenik Hitlerovog režima, pokušao je da razjasni ove pojmove i da preispita za šta može biti odgovoran/kriv pojedinac, a za šta mogu ili čak neminovno moraju biti odgovorni svi građani jedne države. Ukratko ćemo izložiti njegovo shvatanje, jer verujemo da može biti korisno za praćenje daljeg izlaganja.

U delu Pitanje krivice¹² Jaspers ne pravi distinkciju između pojmova krivice i odgovornosti, ali razlikuje četiri pojma krivice/odgovornosti:

- 1) krivičnu odgovornost koja postoji kada se krši zakon. Za pitanja krivične odgovornosti nadležan je sud;
- 2) političku krivicu – odgovornost svakog čoveka za vlast u državi u kojoj živi. Svaki građanin snosi posledice postupaka države čijoj je vlasti potči-

---

¹² Jaspers, K (1999). *Pitanje krivice*, SamizdatFreeB92: Beograd

njen i u čijem se poretku odvija njegovo stvarno postojanje. Ukoliko država u kojoj živimo izgubi rat, svaki građanin snosi posledice, npr. u vidu obeštećenja. Za pitanja političke odgovornosti nadležne su one unutrašnje ili spoljašnje političke sile koje u sukobu izbere pobeđu.

3) moralnu krivicu snosi svaki pojedinac za svoje postupke. Pojedinac ne može da pobeđe od moralne krivice delujući u ime države ili naroda, pozivajući se na naredbe ili državno uređenje. Svaki pojedinac je odgovoran za ono što radi. Državni zločini su uvek ujedno i zločini određenih, pojedinih ljudi. Kada su u pitanju naredbe, postoje obaveze i čast, ali ne sme biti pokoravanja naredbama ako onaj ko se pokorava zna da čini zločin. Prema Jaspersu, jedina nadležna instanca za pitanje moralne krivice jeste sopstvena savest.

4) metafizičku krivicu možemo osećati kada spoznamo da nismo uradili sve što je u našoj moći da sprečimo svaku nepravdu u svetu, a naročito one zločine koji su počinjeni u našem prisustvu ili s našim znanjem. Prema Jaspersu, nadležna instanca u ovom slučaju je Bog.

Dakle, zločine uvek čine pojedinci, te su oni za njih krivično odgovorni. Moralno se takođe može suditi samo o pojedincu. Zato je besmisleno okrivljavati narod u celini kao zločinački ili narod u celini moralno optuživati. To znači, prema Jaspersu da kolektivna krivica jednog naroda ili jedne grupe unutar naroda ne može postojati van okvira političke odgovornosti.

Ovo pitanje je i danas veoma aktuelno. Iz izjava učesnika tribina vidi se da je potrebno razjasniti i razdvojiti pojmove kolektivne i individualne krivice, krivice i odgovornosti - kako građana Srbije, tako i treće strane (međunarodni faktor, Amerika i sl.).¹³ Većina učesnika odbija ideju o kolektivnoj krivici i saopštava kako se ne oseća lično krivom zbog onoga što su radili drugi, pa makar i u „njihovo ime“. S druge strane, učesnici naglašavaju važnost prihvatanja lične odgovornosti, kako za dela, tako i za nedela: za ćutanje i podržavanje ratne politike, za sopstvene zablude. Odgovorni smo za svaku svoju odluku u kojoj smo imali i imamo mogućnost izbora i to ne treba mešati sa pojmom krivice usled kršenja zakona, moralnih pravila i normi. U sadašnjem momentu, kada su, u većini delova bivše Jugoslavije sukobi okončani, svako od nas ima odgovornost za razumevanje onoga što se desilo, za oprostaj, za aktivno uključivanje u proces saznavanja istine i uspostavljanja poverenja.

---

¹³ Do sličnog nalaza su došli i Golubović Z. i dr. (2003) *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999 - 2002*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, str. 151

„Ne možemo da kažemo da su svi Srbi krivi, ni da su svi Bosanci krivi, svi Hrvati ili svi tamo neki Arapi, nego mora tačno da se identifikuje grupa koja je kriva. Ako vi optužite jedan ceo narod to ne valja, ne valja osuditi jedan narod za neko zlo delo koje je uradilo pet ljudi“ (Novi Pazar)

„Niko ne traži da se prizna krivica, ja sam za reč odgovornost i to individualnu...“ (Dr Zoran Ilić)

„Postojeću kolektivnu krivicu takođe treba izbrisati, jer i krivci su takođe pojedinci, a ne kolektiv. Treba ih označiti i kazniti. Isključivanjem principa kolektivne krivice, ne isključujemo princip kolektivne odgovornosti. Jer ako nismo kolektivno činili zločine, odgovorni smo za nečinjenje u sprečavanju zločina“ (Kuršumlija)

„Odgovornost je nešto što predstavlja pre svega ličnu kategoriju, znači odgovornost za dela, ali i za nedela, za ćutanje, podržavanje.“ (Subotica)

„Osećam strahovitu odgovornost zbog toga što, kada se pojavio Milošević i kada su ove druge republike želele da se odvoje, nisam mogao da razumem zašto oni ne žele da žive sa nama, iako mi je sada sve to jasno. Sa Miloševićem ne bih želeo ni ja da živim u istoj državi.....to je bila politika kojoj sam ja kao mlad čovek podlegao, ja sam verovao Srpskoj Akademiji Nauka, Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi, sve što su oni govorili za mene je bio zakon“ (Niš)

„Otvoreno ću vam reći da ja mislim da postoji kolektivna odgovornost. Postoji odgovornost nas svih građana Srbije koji smo sa 104 odsto, možda i 108 odsto, glasali ovde u Leskovcu za Miloševića...“ (Leskovac)

Kada je u pitanju krivica, učesnici se zalažu za utvrđivanje činjenica o počinocima, imenom i prezimenom i njihovo kažnjavanje. Uočeno je da bi to bio način da se „skine“ teret kolektivne krivice i započne pomirenje. Ipak, proces pomirenja ne treba da se zasniva samo na potrazi za krivcima – na više mesta ističemo nedovoljnost dugotrajnih pravnih procedura i krivične pravde koja nikada ne može u celosti da bude zadovoljena¹⁴.

„Hajde da skinemo tu kolektivnu krivicu. Nisu svi krivci. Nisu krivci svi Srbi koji su ratovali u Bosni. Hajde da nađemo krivce, nemoj da se slobodno šetaju ovom državom, hajde da ih kaznimo, onda možemo da pričamo o pomirenju i verujem da možemo da se pomirimo... Hajde da izvedemo krivce pred lice pravde. Nemoj da pitamo da li je Mladić u Podgorici, Nišu ili Beogradu, daj da ga nađemo da ga jednostavno deportujemo tamo gde treba.“ (Novi Pazar)

„Da bi došlo do elementarnog poverenja mora se individualizovati krivica, moraju se procesuirati svi krivci, odgovarati pred domaćim i stranim sudovima.“ (Leskovac)

---

¹⁴ O modelu krivične i restorativne pravde u procesu istine i pomirenja šire diskutujemo u odeljku „Model istine i pomirenja“

„Mislim da je poenta u tome da ne tražimo naširoko krivice, jer je pravda velika i ne može da se zadovolji. Poenta je da se svi okrenemo sebi i da se malo zapitamo kako smo mogli da utičemo na sve to. Traganje za krivcem je ljudska potreba, ali je nedovoljno dobar način da bi se krenulo napred.“ (Barajevo)

Indukovanje osećanja kolektivne krivice može se shvatiti kao način manipulacije osećanjima pojedinaca. Manipulaciju upravo pokreću oni kojima je u interesu da se ne preispituje individualna krivična odgovornost. U osećanju krivice leži velika opasnost jer se, po pravilu, ljudi brane od ovog neprijatnog osećanja tako što usmeravaju agresiju prema onome ko se opaža kao uzrok krivice: pripadnicima druge nacije, prema međunarodnoj zajednici i sl. Zato je manipulacija difuznim osećanjem krivice jedna od osnovnih prepreka suočavanju sa prošlosti. Naprotiv, prihvatanje odgovornosti za (ne)učinjeno, kognitivno je zasnovano i dovodi do osećanja žaljenja ili kajanja zbog (ne)učinjenog. Ova osećanja mogu voditi ka konstruktivnoj reakciji i pokušaju da se šteta nadoknadi, odnosno, da se ubuduće postupa na drugačiji način.

„Krivicu stavljam kao jednu od osnovnih prepreka pomirenju sa prošlosti...osećanje krivice se teško podnosi i mi smo skloni da se često branimo od njega tako što ćemo okrenuti svoju agresiju prema onome koga mi vidimo kao uzrok našeg lošeg osećanja...“ (Vladan Beara)

„Nije lako gledati Slobodana Miloševića kako sedi u Hagu, izigrava državnika i „brani“ mene, brani srpski narod. Ja jesam Srpkinja, znači - on brani mene.“ (Beograd)

Interesantna su svedočenja nekolicine učesnika o osećanjima stida i neprijatnosti kada su se suočili, u bivšim jugoslovenskim republikama, sa ljudima ili situacijama koje su nedvosmisleno svedočile o zločinima počinjenim od strane Srba. Ponekad se ova osećanja tumače kao dokaz postojanja kolektivne krivice. Ipak, češći je slučaj da pojedinac na takav način emotivno reaguje kada se suoči sa ličnom odgovornošću za neznanje, nedostatak interesovanja i nedelanje u vreme kada su se određeni događaji dešavali. Ovo osećanje možemo prepoznati kao Jaspersovu kategoriju metafizičke krivice.

„Posramile smo se, sagle glavu i brzo otišle (u Sarajevu, na mestu zločina gde je stradalo 17 civila)...zašto nas je bio sram...ne znam... zašto smo se mi plašile da nas neko ne prepozna... da ne bi otkrili da smo mi iz te zemlje odakle su ti zločinci... jer smo mi sebe identifikovale sa tim zločincima.“ (Knjaževac)

„Da li je to doživljaj kolektivne krivice... ili ja bih to preformulisala u doživljaj lične odgovornosti u nečemu što se kolektivno svih nas tiče; jer ja sam negde doživela i doživljavam odgovornost za moj stav prema tome šta se dešavalo i imam odgovornost za to što nisam imala predstavu o tome neko vreme.“ (Knjaževac)

Istina i pomirenje u Srbiji danas

Da li je proces istine i pomirenja potreban i, ako da, zašto?

Na osnovu izjava građana na tribinama i preko odgovora na upitnike u brošurama možemo zaključiti da postoji konsenzus u pogledu potrebe za procesom istine i pomirenja. Razmimoilaženja, međutim, postoje kada je pitanju verovanje da proces može da uspe, odnosno da je pravilno uvremennjen, kao i u pogledu shvatanja kome je proces potreban. Naime, pojedinci su bili mišljenja da su istina i pomirenje potrebni samo žrtvama, ali ne i nama „koji se nikada nismo svađali“.

„Pitanje pomirenja je veoma krupno istorijsko pitanje za naš opstanak“ (Beograd)

„Mislim da je dobro i da je neminovno ovo što se događa sada, ma kako kasno bilo“ (Niš)

„Hvala na ovoj lepoj i plemenitoj inicijativi, za krajiške Srbe možda malo zakasneloj, za Srbe sa Kosova malo preuranjenoj“ (Vrnjačka Banja)

„Kad je u Pazaru počela da radi kancelarija Centra za mir i pomirenje Sandžaka, čak smo malo i diskutovali o imenu te kancelarije, koliko je za Sandžak bitno pomirenje, iz prostog razloga što ja u ovom trenutku živim u uverenju da se mi nismo nacionalno konfrontirali na ovom prostoru i mi nemamo jame i prolivenu krv“ (Novi Pazar)

„Nama ovde (učesnicima tribine) proces pomirenja i nije toliko potreban, ja lično nemam razloga ni sa kim da se mirim jer se ni sa kim nisam svađao... da se stavimo u položaj nekog siromašnog izbeglice iz Hrvatske, Bosne, Kosova... da li ti ljudi uopšte razmišljaju o pomirenju? Da li to za njih uopšte postoji kao pojam, kao neka tema za razmišljanje?“ (Kragujevac)

Učesnici su navodili dve grupe najvažnijih razloga za proces istine i pomirenja:

1. Proces je uslov za saznavanje kompletne istine, preuzimanje odgovornosti, vraćanje poverenja, time i za normalan suživot i pozitivnu budućnost bez sukoba. Proces istine i pomirenja je nužan da se neispričana i neobrađena prošlost ne bi prenosile našoj deci i unucima, da konflikt ne bi tinjao i buknuo ponovo. Srbi će sa Muslimanima, Hrvatima i Albancima uvek živeti

kao komšije. Da ne bismo živeli s mržnjom i neprekidnim osećanjem napetosti i straha od mogućeg sukoba, potrebno je otkloniti bojazni i uspostaviti uzajamno poverenje;

„Činjenica je sigurna - da ćemo biti komšije. Znači, da li će Kosovo biti nezavisno ili neće, to ćemo videti. Ali ako bude nezavisno, ono neće biti na Arktiku, a Srbija na Antarktiku, ili obrnuto, nego ćemo deliti tu neku zajednicu, tu gde bude. Tu mislim da moramo da shvatimo da treba da živimo jedni pored drugih“ (Velika Plana)

„To je nešto što treba da razumemo da nam se ne bi opet desilo za 50 godina da to ponovo radimo“ (Beograd)

„Od momenta kada se suočimo i postanemo svesni odgovornosti, bićemo spremni na pomirenje“ (Kuršumlja)

„Ne može se živeti više ni sa takvim jednim neprekidnim osećajem napetosti i želje možda čak i za osvetom“ (Subotica)

„Da se te stvari ne bi trpale pod tepih, da se ne bi olako prelazilo preko njih, pa onda, moja deca, vaša deca i unuci a imaju problema sa otvaranjem ovih naših priča koje mi nismo izvršili i dovršili do kraja, koje nismo ispričali jedni drugima, koje nismo na institucionalan način rešili“ (Niš)

2. Proces je potreban zbog žrtava, pre svega da bi se priznala njihova patnja i zbog pravednog postupka prema optuženim pojedincima.

„Mislim da je to upravo zbog toga značaj istine... da tim ljudima koji su bili žrtve pokušamo da pružimo ruku i kažemo da su sve strane u sukobu radile stvari koje nisu smele“ (Beograd)

„Nešto što bi trebalo postaviti kao jedan od ciljeva ovog procesa jeste da dođe do priznanja patnji žrtava ljudi koji žive u Srbiji, a koji se osećaju kao žrtve“ (Dr Vesna Nikolić-Ristanović)

„Istina je priznanje da žrtve postoje“ (Kuršumlja)

„...u svakoj konfliktnoj situaciji potrebno je utvrditi istinu, omogućiti onima koji su osumnjičeni za zločin da se brane, da imaju pošteno suđenje i tek kada se proglašavaju krivim onda o njima suditi“ (Subotica)

Glavne prepreke i teškoće

Mišljenja koja su učesnici tribina izneli u pogledu prepreka i teškoća u procesu saznavanja istine, uspostavljanja poverenja i pomirenja, mogu se svesti na nekoliko najučestalijih kategorija:

Ekonomska kriza i egzistencijalna ugroženost
Nedostatak političke volje
Negativna uloga medija
Strah
Poricanje
Netolerancija, nepoverenje, etnocentrizam, predrasude

Pored navedenih, najučestalijih teškoća, učesnici su prepoznali i probleme kao što su duboke podele u društvu, dugotrajnost procesa pomirenja, prebacivanje odgovornosti na međunarodni faktor (pre svega SAD), pristrasan odnos međunarodne zajednice, nedostatak jasnog koncepta budućnosti, teškoće finansiranja projekata istine i pomirenja, veliki broj nestalih lica, teškoće u pokretanju sudskih procesa i dr. Analiziraćemo najistaknutije probleme u procesu pomirenja i navesti tipične izjave koje ih ilustruju.

Ekonomska kriza i egzistencijalna ugroženost

Na skoro svakoj tribini moglo se čuti mišljenje da su ljudi preopterećeni svakodnevnim preživljavanjem, da ih u borbi za goli opstanak ne interesuje traganje za istinom o zločinima, a ponajmanje preispitivanje sopstvenog odnosa prema prošlosti. Svako od nas ima mnogo ličnih problema koji su suviše opipljivi, stvarni i sumorni da bi se s njima mogle „takmičiti“ priče žrtava prošlih sukoba. Suviše smo preokupirani današnjicom, dešavanjima koja najneposrednije utiču na naš život, da bismo imali vremena i energije da se bavimo stvarima koje su iza nas i koje većina želi da zaboravi. Kada je u pitanju budućnost, neizvesnost egzistencije nam otežava stvaranje dugoročnije perspektive, živi se od danas do sutra i u takvom bitisanju nema mnogo mesta za razmišljanje o budućnosti koju će doživeti tek naša deca ili unuci. Naprotiv, akumulirano hronično nezadovoljstvo životnom situacijom je velika opasnost po skladne međuljudske odnose: ono se može lako kanalisati i isprazniti kroz nacionalno definisanu mržnju.

„Mislim da ovaj narod koji je i danas vrlo opterećen za svoju egzistenciju, nema vremena da misli o miru, pomirenju, nego naprosto traga za nekom mogućnošću da sebi i deci obezbedi kakvu-takvu egzistenciju“ (Leskovic)

„Nađite zaposlenje ljudima, sredite ta radna mesta, neka se to sredi, ja vam garantujem da niko više nikada neće da pomene da li sam ja njega mrzeo ili on mene“ (Subotica)

„Ja bih se osvrnuo na ekonomiju. Kad bi u ovoj zemlji ovaj narod neko dobro zaposlio, dobro platio, ne bismo išli ni na utakmice, a kamoli bavili se politikom. Rekao bih - bolje ja da radim nego da tamo doživljam nekakvu euforiju, kolektivnu euforiju, neki kolektivni ventil, što kažu Bosanci - izduhavanje iz svoje duše i svoje glave... Tako da bi, mislim, nama na Balkanu u Srbiji i Crnoj Gori, jedini spas bio rad, dobro zaposlenje, prema svojim stručnim i radnim sposobnostima i stvorili jednu materijalnu satisfakciju, a čim ima materijalne satisfakcije onda je drugo. Ja nisam čuo da se naši koji rade u Nemačkoj bave nečim drugim sem radom i mercedesima i kad dođu ovdje da kupe neku veliku kuću i njega ništa drugo ne interesuje.“ (Novi Pazar)

U Kragujevcu smo čuli mišljenje da je proces pomirenja najpotrebniji izbeglim i raseljenim licima, a da upravo oni, zbog teške ekonomske situacije, najmanje razmišljaju o tome:

„Da se stavimo u položaj nekog siromašnog izbeglice iz Hrvatske, Bosne, Kosova... da li ti ljudi uopšte razmišljaju o pomirenju? Da li to za njih uopšte postoji kao pojam, kao neka tema za razmišljanje? Njih melje svakodnevni život i nije im do razmišljanja o onome šta je bilo i o razlozima zašto je to bilo, jer kome je tu do istine i pomirenja kada treba da se obezbedi hleb, krov nad glavom, kada se od istine i pomirenja ne živi, bar kada su ti ljudi u pitanju“ (Kragujevac)

Nedostatak političke volje

Nova demokratska vlast je propustila priliku da nakon petog oktobra obuhvatno otvori priču o saznanju istine i raščišćavanju s prošlosti, što bi omogućilo katarzu i nov početak. Učesnici zapažaju da ni prethodna (DOS-ova) vlada, ni ova sadašnja, ne pokazuju istinsku političku volju za obelodanjivanjem činjenica, kažnjavanjem počinilaca i pomirenjem sa susedima. Svi potezi koji se učine u tom pravcu deluju iznuđeno. Političari koriste temu istine i pomirenja zarad sticanja političkih poena, a ne zbog osećanja moralne obaveze da pomognu da se utvrdi odgovornost za počinjene zločine i zemlja usmeri ka pozitivnoj budućnosti. Naprotiv, po mnogim pokazateljima sadašnja politika se može okarakterisati kao nacionalistička i izolacionistička – ona ne omogućava funkcionisanje mehanizama pravne zaštite, čak i direktno ometa proces saznavanja istine.

„Osetio sam euforiju 5-og oktobra, ali, na žalost, vrlo brzo je to moje raspoloženje splasnulo. Video sam da vladajuća elita nije uopšte bila spremna da se suoči sa svim onim što se događalo tih godina. Ja sam očekivao da će da se otvore dosijei, da

ćemo onda imati seriju razgovora, okruglih stolova, kako po zemlji tako i na našoj televiziji ili televizijama. Da vidimo šta se dešavalo jer smo bili u bunilu 12 godina: spašavajući svoje glave i živote mi zaista nismo bili u stanju da mislimo valjano. Mi smo svi bili u jednoj borbi za opstanak, čak i ja koji sam bio u relativno bezbednoj situaciji. Ne pričam o ljudima kojima su glave zaista bile u torbi ili koji su, na žalost, poginuli ili koji su izgubili najbliže na njihove oči. Na žalost, propušten je taj trenutak, katarzu smo ispustili i bojim se da je to bio stvarno pravi trenutak, a da sada, kada je prilično kasno, efekat neće biti isti... Vladajuća garnitura mora da krene sa jednim opštim miljeom, kao što smo imali jedan zločinački milje u vreme Miloševića. Mi sad moramo da imamo jedan kontra- zločinački milje. To na žalost, ne primećujem. Milošević je predat, ali čini mi se vrlo nevoljno. Ta saradnja sa Hagom, suočavanje sa zločinima, sve je bilo vrlo nevoljno, vrlo iznuđeno i stvorilo je jedan kontraefekat kod te jedne populacije koja je bila „na klackalici“ (Leskovac)

„Mislim da još uvek žive političke strukture koje na taj deo te bliske istorije gledaju drugačije - znači još uvek podgrevaju te stvari, tu priču. Mi nismo odstranili sad u društvenom sistemu taj koren koji se zove SPS i radikali i evo sad se vraćaju ... to je deo sistema koji uvek iznova vraća tu temu na negativan način. Nisu... u većini snage koje će na normalan način da se bave tim stvarima i ubrzaju taj proces pomirenja, a ne ove destruktivne snage“ (Knjaževac)

„Bitan činilac zbog kojeg je otežan proces pomirenja i suočavanja sa istinom, taj politički faktor, znači da političari nisu spremni da naprave taj prvi korak, da su oni sami jako ambivalentni oko toga i da jako često koriste suočavanje ili nesuočavanje kao neku vrstu manipulacije“ (Knjaževac)

„Mi od 5. oktobra do danas nemamo taj jasan kurs vlasti u tom smislu, bez obzira što se oni deklarativno zalažu za sve ono što mi pričamo..“ (Marina Fratućan)

„Milicija organizuje miting podrške pukovniku koji je osuđen u Hagu, gde se dolazi do potpuno obrnute situacije, da premijer podržava sve to i on koji je negativno iznenađen, kako bi rekao naš ministar pravde. Znači to je slika koju ljudi na vrlo visokim funkcijama, predstavnici naše države, šalju i svetu i nama, pa se pitam kako će sve to ikada rešiti“ (Kragujevac)

Ova politika se neposredno ogleda u neuspehu Komisije za istinu i pomirenje¹⁵ i u sistemu obrazovanja – nastavnim programima i udžbenicima i u radu medija.

---

¹⁵ Komisija je osnovana na brzinu i bez ozbiljne diskusije koja bi dovela do konsenzusa o njenom radu. To je dovelo do sumnji da je predsednikov cilj osvajanje političkih poena a ne doprinos istini i pomirenju. Sam momenat osnivanja Komisije (neposredno pred izručivanje

„Otvorena je jedna Komisija za istinu i pomirenje, ona je počela nešto da radi, vrlo smušeno. Čak i najviđeniji ljudi, koji su trebali da učestvuju u toj komisiji su u početku dali ostavke. Ta komisija je nešto verovatno i odradila, ali, nema tog odjeka, nema tih rezultata koji bi dali nekakav rezultat, koji bi čak i nama na lokalnom nivou pomogao da otvorimo ovaj problem na pravi način...“ (Leskovac)

„Mislim da je bio pri vladi napravljen neki tim ili već ne znam kako se zvalo za pomirenje... komisija, ako se ja dobro sećam...i da to jednostavno nije nastavilo da funkcioniše. Ne znam zbog čega, ali bilo je pokušaja, ali da li je to samo - kao, imamo komisiju da ne bude da nemamo. ... to je kao nešto probano pa od toga ništa nije bilo, verovatno niko nije hteo da prizna istinu... Može da navede na pomisao da čak takva jedna tema koja je vrlo ozbiljna i vrlo odgovorna, da je koristimo zarad jeftinih političkih poena - to je negde neko moje lično viđenje te komisije, manipulacije, što opet nije u redu“ (Knjaževac)

„Zato što naši udžbenici i u ovoj sekundi, proizvode svest mladih ljudi, indoktriniranu na način koji je bila indoktrinirana devedesetih i kasnijih godina. I nikakva izmena u udžbenicima nije suštinska, nema za posledicu osveščivanje dece da su ili po poreklu, jeziku, veri diskriminisana i istovremeno se mladi ljudi osveščuju da su oni nešto specijalno zato što su te vere, tog imena, te nacije. Naši udžbenici, ja znam kako stoji stvar u našim udžbenicima za osnovne i srednje škole, solidno, i dalje proizvode to, i dalje imamo televizijske emisije koje diskriminišu pojedine grupe... Dakle kompletnu socijalizaciju mladih ljudi smo imali u takvom vremenu i kad dođe neka demokratija zvana 5.oktobra, a u udžbenicima ostane potpuno isti koncept. Neću da govorim o detaljima oni su banalni, ali nek ostane samo koncept.“ (Novi Pazar)

Odnos medija

Mediji, a naročito televizija, su moćna sredstva formiranja javnog mnjenja, zato je njihova odgovornost za saznavanje istine i promovisanje poverenja veoma velika. Prema mišljenju učesnika, uloga medija u nastanku i odr-

---

Miloševića Hagu), okolnost da Komisija za tri godine postojanja ništa nije uradila u smislu suštinskog doprinosa suočavanja sa prošlošću, kao i njeno pretvaranje u oruđe jedne političke stranke, doprineli su ne samo ignorisanju Komisije od strane javnosti, već i diskreditovanju same ideje njenog postojanja kao institucije. Zbog toga i nije čudno što je u postupku transformacije državne zajednice ona formalno prestala da postoji - Nikolić-Ristanović, V. (2003) „Društveno- istorijski kontekst i dosadašnji proces istine i pomirenja u Srbiji“ u Gajicki, M. (ur.) VIVISEKT , Novi Sad:Vojvođanka, str.60.

žavanju sukoba, kao i u poricanju ratne prošlosti pretežno je negativna. Čula su se mišljenja da većina medija podstiče netrpeljivost i raspiruje mržnju. Događaji iz prošlosti, kao i aktuelni događaji se prikazuju jednostrano, uprošćeno, crno-belo i na taj način se potpomaže održavanje postojećih stereotipija i predrasuda. Konfliktima se manipuliše – da li će biti medijski praćeni ili ne, to zavisi od političke „upotrebljivosti“ u datom momentu.

U najmanju ruku, mediji su nezainteresovani i ne omogućavaju da tema istine i pomirenja dobije dovoljno prostora i istaknuto mesto u programskoj šemi. Kao izuzetak učesnici su isticali radio i TV B92. Jasan primer nedovoljne atraktivnosti problema istine i pomirenja jeste odnos medija prema održanim tribinama – u svakom mestu pozvani su predstavnici medija. Međutim, dešavalo se da tribine ne budu uopšte medijski praćene (npr. Velika Plana). Najčešći slučaj bio je da mediji zabeleže početak tribine, naprave par snimaka učesnika – zadovoljivši formu, i zatim odu.

„Jako krivim medije koji bi mogli da imaju dosta uticaja na to da se sredi situacija, oni su dosta, i to svi mediji, huškački nastrojani, kako novine, tako i televizija, a obični ljudi su dosta ovisni i formiraju svoje mišljenje u zavisnosti od medija, pa bi možda neke emisije koje su ispravne ili ovakvog tipa, uticale na ljude“ (Subotica)

„Mediji ne doprinose mnogo poboljšanju situacije – najgrublji primer toga je tekst koji se pojavio u listu Ekspres pre dve nedelje „Divljanje mađarskih neonacista“.... jer ove fotografije koje vidite uopšte nisu nastale na koncertu, one su tu samo da bi uzbudile javnost, u ovom tekstu se ne nalaze činjenice, već samo emotivni pristup i mislim da je to huškački tekst“ (Subotica)

„Sve se prikazuje crno i belo, to je nešto što meni izuzetno smeta“ (Knjaževac)

„Proces pomirenja najveće neprijatelje ima baš u protagonistima nekadašnjeg patriotskog novinarstva: oduzimaju preko potreban medijski prostor za proces pomirenja i proces saznavanja istine. Po tim novinarima, u tim medijima, ovaj proces možda i nije potreban, istinu nije potrebno saznati, po njima, to je bilo pa prošlo... Oduzima se preko potreban prostor u medijima koji bi bio vrlo značajan za preispitivanje prošlosti i suočavanje sa najstrašnijim istinama iz poslednjih nekoliko godina. Taj prostor, znači, gotovo da uopšte ne postoji, a ako i postoji, on je smešten negde u ćošak programske šeme ili daleko ispod krupnih novinskih naslova“ (Kragujevac)

Strah

Postoje brojni strahovi koji prate proces saznavanja istine, kao i strahovi koji postoje nezavisno od procesa, ali ga mogu ometati. Kako navodi dr

Zoran Ilić, strah je osnov svakog sukoba. Strah i jake emocije nas sprečavaju da se mirimo. Dok god ima straha, dok god postoji nepoverenje, nema pomirenja.

Strah za sopstvenu egzistenciju, za svoje bližnje i za imovinu prisutan je i kod izbeglica i kod lokalnog stanovništva (Albanaca, Hrvata, Srba) na koje se često vrši pritisak kako bi se sprečili pozitivni koraci. Naši sagovornici na tribinama, naročito Srbi s Kosova, ističu brojne primere zastrašivanja pa i odmazde prema onim Albancima koji su pokazali želju za pomirenjem, prihvatanjem povratnika ili obnavljanjem nekadašnjih dobrosusedskih odnosa. Kod svih grupa postoje slučajevi obeshrabrivanja saradnje i pomirenja. Mladima je naročito teško kada se suoče sa negativnim stavom roditelja prema njihovim novim prijateljstvima sa pripadnicima „neprijateljskog naroda“.

Pošto konflikt još uvek traje na Kosovu, postoji realan izvor straha i nezvesnosti kod nealbanskog stanovništva. Česti su još uvek slučajevi kamenovanja posetilaca, uništavanja imovine, fizičkih obračuna, pa i ubistava. U takvim uslovima teško je razmišljati o pomirenju. Prestanak sukoba i uspostavljanje garancija za život, imovinu i ljudska prava osnovni su preduslov da se uopšte pokrene proces pomirenja.

Pojedini učesnici su ukazali i na problem zastrašivanja žrtava zločina koje su se usudile da progovore, koje država nije zaštitila.

„Hoću da vam kažem, prošlost nam je jako ružna, jako su teške rane, to se teško može izbrisati. Pretnje, tuča dece, maltretiranje, kidnapovanje, nije to zadnjih godinu-dve, to je godinama. Ja imam posed, kilometar, dva od granice, ja unazad od 1999. godine računam, nisam smela deset godina da uđem u moju šumu“ (Vrnjačka Banja)

„...Nisam htela da idem preko glavnog mosta (u Kosovskoj Mitrovici) zato što sam se plašila osude od strane naših ljudi (Srba) koji čuvaju taj most. Plašila sam se njihovih reakcija „Zašto ti ideš tamo, šta ćeš ti tamo, ti nisi dovoljno rodoljub ako ideš tamo, ili nisi dovoljno patriota ako ideš tamo“ (Niš)

„Onda se ja vraćam kući (posle seminara), posle svega i kažem „Tata, moram da ti kažem nešto“. On kaže: Kaži, ćerko. Ja mu kažem: Znaš kako mi se zove momak? Kado. On je iz Splita. A on kaže: Jedino gore što si mogla da mi kažeš je da se zove Mustafa... Momak je prestao da se javlja. Ja sam se čula sa jednom drugaricom odande (iz Hrvatske) koja mi je rekla: Znaš, njemu su neki prebacivali ovde, pretili mu... E, to je ono što mene plaši“ (Niš)

„Kod njih (Albanaca) intelektualni nivo ne može da se usudi, nema snage da se usudi da napravi jedan od koraka... Oni nemaju smelosti da naprave onaj drugi ko-

rak, jer imaju veliki pritisak od ekstremnih, jer u svakom društvu ima ekstremnih ljudi.“ (Niš)

„(reakcija učesnice na poziv Albanke da dođe na kafu)... Hvala, ja mogu da uđem, ja imam poverenja da uđem kod tebe, i sada da odem, ja imam poverenja kod nje da uđem, jer znam da je njeno dete bilo na mojim rukama, oni to cene, ali kažem joj: Ja ću da odem a ti ćeš da imaš neprilike sa svojim ljudima, što je stvarno i bilo... Ja sam joj rekla: Molim te, ne zameraj se sa svojim ljudima. Mi smo otišli, njoj su sina zapalili. Ostao je živ, ali kakav sada. Znači da se oni svete tim ljudima svojim i sad su oni uplašeni. Ja verujem da kad bih ja sada otišla tamo, da ona možda ne bi smela da izađe pred mene. Jer, zna šta je doživela posle toga, iako ja nisam htela da joj pravim neprilike“. (Niš)

„To stvarno treba uvažiti, tu činjenicu da su ljudi izloženi pretnjama i da njih zapravo treba zaštititi. To je zapravo pitanje funkcionisanja institucija“ (Niš)

„Naime, nakon te emisije nama su se javile direktne žrtve zločina počinjenog u Hrtkovcima i između ostalog i žena koja je bila na filmu koja nas je preklinjala, molila, samo da se mi više ne bavimo time, samo da je ne dovodimo u situaciju da Ostoja Sibinčić, koji je bio glavni radikal u Hrtkovcima, ne dođe ponovo u njenu kuću, a došao je tada, i da opet ne mora da preživljava ono što je preživljavala pre deset godina“ (Novi Sad)

Na širem planu, postoji strepnja da će saznavanje i priznavanje istine o zločinima biti zloupotrebjeno, da će doći do jednostranog proglašenja glavnih krivaca za rat, da ćemo „mi“ ispasti krivci, a oni „drugi“ nevini.

„Ako samo jedna strana govori i priznaje sopstvene grehove i sopstvene tragedije. Druga će opet optuživati onu koja je već priznala: „Pa eto, vi ste priznali, kod nas se to nije dešavalo“ (Niš)

„Ljudi smatraju da svi narodi koji su učestvovali u sukobu su uključeni u nekakvu igru odgovornosti i krivice i svaka strana jako vodi računa da u toj igri odgovornosti i krivice na kraju ne izgubi...niko ne želi da bude gubitnik i proglašen za konačnog krivca, onda pripadnici svake nacionalne grupe izbegavaju bavljenje istinom i traganjem za njom“ (Subotica)

Malo ljudi je, međutim, svesno jedne suptilnije vrste strepnje koja prati saznavanje istine o zločinima koje su počinili pripadnici naše nacionalne grupe. Saznavanje takvih činjenica stavlja nas u situaciju da preispitamo svoj odnos prema tome, da se suočimo i sa samim sobom, uključujući i ono čime se ne ponosimo. Takvo suočavanje može imati za posledicu teško podnošljivo osećanje moralne krivice.

„Priznanje sebi, da nismo anđeli, treba da postoji i to je teško, jako teško“ (Dr Zoran Ilić)

„Suočavanje sa istinom, sa tim šta su to činili neki prosečni pripadnici naše grupe kako god da je definišemo, zahteva istovremeno i suočavanje sa nama samima, a to je jedan proces koji je jako težak i na koji nije svako spreman.... Ljudi mogu da prihvate ideju da su zločine vršili neki nenormalni pojedinci, nekakvi ljudi koji su neka vrsta društvenog otpada, ili da su to vršili pripadnici paravojnih jedinica, ali im je strašno teško da prihvate ideju da su zločine vršili i ljudi koji su pripadali i regularnim jedinicama, ljudi koji su prosečni, normalni, ljudi kao i svi mi, negde tu oko nas i da ti isti ljudi koji su vršili zločine se sada nalaze tu u našoj sredini, ponašaju se normalno i da ih mi ne možemo ni otkriti ni prepoznati zato što su zapravo jako slični nama samima“ (Subotica)

„Prosto meni nije jasno da nekom može da nanese zlo nekom drugom ljudskom biću ma u kojoj situaciji i ma šta da se desi, a onda opet, jednog momenta pomislim šta ako bi neko mom detetu naneo neko zlo dal' bih ja bila u stanju... a onda sam ja shvatila da bih, ja bila u stanju da uradim nešto ako bi neko nekom bliskom naneo zlo... ne znam baš mi je sve onako zbrkano” (Knjaževac)

Poricanje

„...U ljudskoj prirodi je da beži od negativnih događaja, da ne želi da se lako suočava sa negativnim činjenicama pogotovo o sebi i sebi bliskim licima” (Knjaževac)

Poricanje je mehanizam odbrane kojim se pojedinac, ali i kolektiv, brani od neprijatnih saznanja o sebi i o svetu u kojem žive. Poricanjem zadržavamo privid da je sve u redu, da smo mi bazično dobra i vredna osoba, da je moguće kontrolisati događaje koji su nam važni i da je svet bazično predvidljiv i dobronameran, čak i u onim situacijama koje ta naša uverenja jasno dovode u pitanje. Šta se sve može poricati? Prema Koenu¹⁶, najprimitivniji vid poricanja jeste poricanje stvarnosti, poricanje činjenica. Ako činjenice prihvatimo kao istinite, možemo, međutim, poricati njihovo značenje. Torturu možemo shvatiti kao jaču primenu sile, ubistvo civila kao kolateralnu štetu, a masovno proterivanje stanovništva kao izolovan incident. Čak i kada stvari nazovemo pravim imenom, postoji i treća linija zaštite od stvarnosti: poricanje implikacija događaja. To je onaj momenat u kojem uspevamo, pomoću poricanja, da ne preduzmemo ništa, iako znamo šta se dešava. Možemo da kažemo da se to nas ne tiče, da „ima ko vodi brigu o tome“, da mi i

---

¹⁶ Koen, S. (2003). *Stanje poricanja. Znati za zlodela i patnje*. Samizdat B92. Edicija Reč: Beograd

tako ne možemo ništa da učinimo. Svi opisani modaliteti poricanja oblikuju nespremnost pojedinca ili kolektiva da upotrebi svoj „ispitivački um“ i sazna istinu, suoči se sa značenjem istine i odluči kako na to da reaguje.

„...Mnogo je češći fenomen poricanja kroz nekoliko dimenzija poricanja, počev od otvorenog poricanja ne to se nije dogodilo do interpretativnog poricanja. Ono što se dogodilo u Batajnici nije ono što vi mislite da se dogodilo. Treći nivo je implikativno poricanje, da desilo se to u Batajnici. Ovo je sve češće, znate kada kopaju tela ili kad se obdukuju, vrlo je jasno da se tu nešto desilo. Ukoliko se utvrdi ko je to uradio, onda se pristupa ovom trećem obliku poricanja činjenica. To što se desilo se desilo, ali to nisu bili u pitanju civili, to su bili pripadnici OVK koji su vršili masakre nad našim civilima. Znači izvrće se istina u skladu sa potrebama“. (Dr Zoran Ilić)

Na tribinama smo mogli da fenomen poricanja uočimo dvojako: neki učesnici su opisivali svoje shvatanje poricanja kao smetnje procesu istine i pomirenja, dok su drugi učesnici manifestovali poricanje u svojim različitim formama.

U ovom odeljku opisaćemo šta se sve poriče, kako građani vide problem poricanja odnosno nespremnosti za suočavanje s istinom, skrenućemo pažnju na problem istorije poricanja i višegeneracijskih traumi, najzad, ukažaćemo na nekoliko fenomena koji potpomažu poricanje: zasićenost i emocionalnu otupelost i naučenu bespomoćnost.

Šta se sve poriče?

- Vršenje zločina od strane Srba
- Stradanje „neprijateljske“ strane u sukobu
- Spremnost „drugih“ na pomirenje

U izjavama nekolicine učesnika tribina prepoznatljivo je poricanje da je sopstvena strana činila zločine, što je obično povezano i sa poricanjem stradanja i žrtvi „druge strane“ u sukobu. Ovaj vid poricanja verovatno je rasprostranjen u velikoj meri, između ostalog i zato što se velik deo kolektiva identifikovao s ulogom žrtve i to kroz istoriju. Učesnici koji poriču ili umanjuju stradanje drugih, a istovremeno prihvataju proces traženja istine, očekuju da će saznavanje istine o zločinima ići u prilog „našoj strani“, tj. da će se pokazati da su bili u pitanju izolovani incidenti, nameštaljke, preterivanja i sl. Poricanje srpske krivice za zločine po pravilu prati visok nivo frustracije vezan za nevidljivost kako zločinaca iz drugih naroda tako i srpskih žrtava. Učesnici ističu kako se sudi samo Srbima ili kako se ne govori dovoljno o srpskim žrtvama.

„Neprihvatljivo je da se sve to, na primer Srebrenica, gde je verovatno i bilo zločina, da se to poistoveti sa celim tim ratom u BiH. Ukoliko se ne dokaže da su to bili izolovani incidenti, a ne državna politika rukovodstva, onda s pravom idu oni pokušaji da dokažu da je Republika Srpska sazdana na zločinu, da treba da se ukine zbog toga i tako dalje. Zbog toga je nama bitna istina... suočavanje sa prošlošću, mislim da će to biti višestruko korisno za srpski narod... da ukoliko mi sagledamo istinu, šta se stvarno dešavalo, počevši od sukoba u Sloveniji. Tek sada isplivavaju na površinu one video kasete koje su pronađene, gde se vidi da slovenačka teritorijalna odbrana u pravom smislu reči strelja pripadnike JNA... Onda ćemo da vidimo u Dubrovniku je jedina zgrada koja je srušena do temelja bio muzej Srpske Pravoslavne Crkve, da Sarajevo nije bila zaštićena zona u smislu međunarodnog ratnog i humanitarnog prava, jer se tu nalazilo sto hiljada muslimanskih vojnika sa teškim naoružanjem. S druge strane, da vidimo šta je prethodilo Srebrenici, nemam ni najmanju nameru da opravdavam šta se desilo tamo, ali hajde da vidimo šta se desilo tamo, šta je prethodilo; hajde da vidimo Bratunac, tri i po hiljade žrtava 46 srpskih sela sravnjeno sa zemljom“ (Niš)

„Spomenuste Srebrenicu... General Morioni je učestvovao u pregovorima. On je rekao da najveću odgovornost za masakr, ako se uopšte dogodio, on ostavlja znak pitanja, kaže da je odgovoran kontingent holandske vojske. Prema tome, Srbi nisu učesnici u tom događaju, tom zločinu... Prema tome, tek sada izlaze pojedine stvari koje su pogrešne predstavljane svetskoj javnosti. Helena Ranta, finski forenzičar, je javno izjavila da događaj u Račku nije zločin, nego je u stvari - kada su prvo okrivili srpski narod i srpsko rukovodstvo. Ne kažem da nisu krivi, srpsko rukovodstvo, možda je krivo za neki od događaja, ali za Račak nije.“ (Niš)

„General Pavković, koji je inače na listi, je izgovorio rečenicu: Ja uopšte ne znam o čemu se govori u vezi te Batajnice, ja ni danas ne znam šta se tamo dogodilo i ne možete mi, molim vas, to mešati sa vojskom, ja sam vojnik i ja sam siguran da vojska nema gotovo nikakve veze sa tim ili sa ratnim zločinima. To je samo jedan od ljudi koji tako razmišljaju, da ne spominjem radikale, da ne spominjem skoro čitav SPS itd., ogromni korpus snaga koji možemo samo da naslutimo kakav stav ima“ (Beograd)

„Građani Srbije negde u dobroj meri ne žele da vide ili poriču zločine učinjene od strane građana njihove zemlje, a na drugoj strani imaju veliki problem sa time i ne mogu da prihvate da se zločini počinjeni prema Srbima takođe ne priznaju od strane drugih iz drugih delova bivše Jugoslavije, kao i iz drugih delova sveta, u to uključujemo i zločine koji su izvršeni od strane NATO-a“ (Knjaževac)

Poriče se spremnost „druge strane“ na pomirenje, ističe se njihova netolerancija i odsustvo volje za dijalogom i saradnjom. Ovaj vid poricanja za-

snovan je dobrim delom na etnocentrizmu. Negativne osobine koje imaju i pripadnici sopstvene grupe (nepoverenje, netolerancija, nespremnost za oproštaj i sl.) pripisuju se bez ostatka svim pripadnicima druge grupe. Poricanje se, dakle, kombinuje sa mehanizmom projekcije:

„Mi Srbi smo mnogo više tolerantni nego Šiptari. Desila se i nama i njima tragedija, i nama i njima paljevina, ali opet mi Srbi pokušavamo na neki način da idemo u budućnost i pokušavamo na neki način – ne možemo zaboraviti, ali ipak da pređemo preko nekih stvari. A oni ne... (Niš)

„Mi Srbi smo takav narod, koji želimo da oprostimo, mi smo naučili da opraštamo, ali Albanac nikad oprostiti neće“ (Vrnjačka Banja)

„Meni se čini da smo mi ipak, evo dokaz su i ovi mladi ljudi, da smo mi skloni sa ovih prostora, da počnemo pomirenje i da idemo i da nudimo, tražimo, saopštavamo i da priznamo svoje grehe, odnosno da priznamo svoje ljude koji su činili zločine, ne svi, ali većina.. Međutim, kod Albanaca, oni su toliko homogeni i složni, teško će oni otkriti koga i prijaviti svoga čoveka koji je činio zločine“ (Kuršumljija)

Kako učesnici vide problem poricanja?

Opisane načine poricanja prepoznali su mnogi učesnici. Oni smatraju da je nespremnost za istinu i pomirenje velika poteškoća jer nedostaje motivacija kritične mase kolektiva da bi se to pitanje masovno otvorilo.

„Mi smo i dalje isfrustrirana nacija gde se osećamo da smo super nebeski narod i nama jednostavno stalno treba da mislimo da nam je neko kriv i imamo osećaj da smo uskraćeni za nešto i zbog toga nemamo potrebu da se mirimo ni sa kim“ (Beograd)

„Nema empatije više u ovom narodu. Znači, mi samo imamo osećaj da nam nešto fali i nemamo potrebe za istinom“ (Beograd)

*„Za nas je ipak karakteristično da se problemi ne rešavaju već da se nekako za-
bašure i da se o njima ne priča“ (Knjaževac)*

„Ja imam utisak da Srbiji nisu potrebni istina i pomirenje. Postoje žrtve, postoje porodice žrtava njih to interesuje i te kako. Rekoste, lako bi se pomirili, ja sad ne znam kako bi to bilo. Ja mislim da bi 90% ljudi u Srbiji reklo zašto da me neko miri, jednostavno, nije im jasno. Sve ove emisije.... mi gledamo kosti od 90-te godine i to konstantno ide po tim televizijama. Stalno gledamo, te su jedni, te su drugi, samo se menjaju, a to su de facto ljudi, nije bitno ko su i šta su“ (Beograd)

„Ko gleda Istinu i pomirenje ako ima u tom trenutku nešto na Pinku? Ali ta tema ih ne privlači, ja stvarno imam utisak da ljudi nisu spremni da prihvate da se ne-

ko izvini nekom, ovo Marovićevo izvinjenje, većina je rekla dokle ćemo se mi izvinjavati. Uzmite samo zadnje izborne rezultate¹⁷ pa ćete videti, to neko mišljenje i to je nešto“ (Beograd)

Interesantni su uvidi učesnika o sopstvenom poricanju i njihov opis kako su se suočili s istinom:

„I uopšte kad na tu temu razmišljam to su tako pomešana osećanja - shvatam ja da se tamo svašta dešavalo, uostalom čovek koga znam mi je pričao o tome, ali u principu to mene nije bog zna kako doticalo...“ (Knjaževac)

„Jednostavno sam izbegavala vesti, novine, ljude koji su pričali o tome... znači jednostavno sam odsekla jedan važan deo realnosti... verovatno za svakog od nas postoji taj neki prag činjenica dokle mi možemo da se ogradimo od onoga šta se dešava i onda u jednom momentu otvorimo oči“ (Knjaževac)

„Ja dugo vremena nisam htela da vidim, da čujem, da znam da to postoji. Ja sam izbegla iz Hrvatske, ali nisam imala nikakav gubitak sem promene mesta. Znači, niko nije stradao. Mi smo se prebacili i nastavila sam život ovde. Ono što je meni pomoglo da se odvojim od svega ovoga što se ovde dešavalo to je činjenica da ja nisam ni Srпкиnja, nisam ni Hrvatica, nisam ni Muslimanka.... Ja sam tu našla vrlo jasan bedem, ja sam to, a ono što se dešava oko mene nije moje i to se mene ne tiče. Ja sam uspela tako da držim svoj bedem i da se ne suočavam sa onim što se dešava, zapravo negde do 99-te godine, dok nisam otišla u Hrvatsku, dok nisam prošla kroz Bosnu... Nisam čitala novine, od kad sam došla ovde htela sam da zaboravim sve što se dešavalo i da to postane prošlost, da se ne bavim otkopavanjem prošlosti. Mislim da mnogi ljudi izražavaju sličnu potrebu..... To je pitanje zašto narod neće da prepozna istinu. Ja sam u sebi prepoznala strah koji sam dugo imala i koji se ispoljavao u izbegavanju gledanja filmova o Drugom svetskom ratu, u izbegavanju sve te tematike zločina, nasilja, ponižavanja i sl., zato što mi je bila strašna pomisao da ako ja prihvatim da to postoji, da to jeste tu, da je među nama, da su među nama ljudi koji mogu da rade to što rade, da je onda svet zapravo jedno strašno mesto za život i da su ljudi u stanju da urade strašne stvari i kako ja to da razumem..... Ako ja to ne mogu da razumem, to me na neki način štiti: ja sam jedna strana, oni su neka druga bića, ali ako ne mogu da razumem onda nema ni procesa pomirenja. Ako mogu da razumem onda to znači i da ja nosim taj potencijal, tu neku ljudsku prirodu“ (Beograd)

Poseban problem predstavlja istorija poricanja na ovim prostorima. Naime, iz konflikata koji su se nizali jedan za drugim izlazilo se sa delimičnim

---

¹⁷ Izbori održani u decembru 2003. godine

istinama koje su nastale kao rezultat političke manipulacije i pokušaja da se nametne zaborav. Postoji nekoliko slojeva istorije koju bi trebalo ponovo otkriti i zato imamo problem – odakle početi? Koji je to istorijski momenat od kojeg treba započeti sećanje, tragati za istinom i zahtevati suočavanje? Evo kako to vide učesnici tribina:

„Tako da bojim se da imamo slojeve tih naših trauma, zala, klanica, tih obračunavanja, koji dolaze iz raznoraznih razloga ali su podjednako jezivi i strašni i neoprostivi, tako da mi prosto nagomilavamo jedne masovne grobnice na druge, umerena procena State Departmenta iz 1948. godine koja je podneta na uvid Trumanu govori o 400000 ljudi koji su pobijeni posle II svetskog rata tokom crvenog terora samo u Srbiji...“ (Beograd)

„...Moramo da imamo u vidu istoriju, a ta istorija nije ni malo ružičasta... Prvi i Drugi svetski rat, pa i ono što je tinjalo tokom svog tog vremena, o čemu je tako plastično pisao Ivo Andrić, Mešo Selimović i svi oni koji su već prepoznavali da ispod tog naizgled, da kažem tih pojedinačnih slučajeva, ispod tog lagodnog života, da se krije jedna neverovatna zver, kako to Ivo Andrić kaže.... Posle drugog svetskog rata napravljena je prva greška u bilo kakvom pokušaju izmirenja Srba, Hrvata, Muslimana i Albanaca, jer svi znaju šta se na Kosovu, za vreme drugog svetskog rata, dešavalo..... Ja neću da kažem da je to bilo zbog bratstva i jedinstva... To je postala tabu tema... jame su betonirane, nije smelo da se govori o žrtvama, o Hercegovini, Jasenovcu, vi sami znate, Jasenovac je praktično do kraja osamdesetih bio jedna neverovatna tabu tema. Da se u to vreme počelo to pitanje otvarati, mislim da možda ne bi bilo ni onog maspok-a sa početka sedamdesetih godina u Hrvatskoj, koji je predstavljao jedan mali, ali ipak pokazatelj šta sledi nakon smrti velikog državnika“.(Dr Desimir Tošić)

„Imamo istoriju poricanja, odnosno neutvrđivanja istine, šta se desilo Srbima, šta Hrvatima, šta Muslimanima. Možemo mi da pričamo da postoji jedna istina, ali imamo jednostranu istinu, tj. samo jedan deo istine, koji se provlačio stalno kroz istoriju i to je nešto što je problem, zato što se time uvek može manipulirati, zato što je neko uvek frustriran i nezadovoljan. Na kraju se desi da to bude osnova za nove konflikte“ (Dr Vesna Nikolić-Ristanović)

„Postoji obaveza prema tim ljudima koji su bili osuđeni u lažnim procesima, da se svi ti procesi ne samo revidiraju nego i ukinu optužnice koje su u osnovi lažne. Znači to je jedan veliki period o kome mi ne pričamo“ (Beograd)

„Druga priča koja je možda kopča između II svetskog rata i ovog rata 90-tih... Ja ne znam da li se neko još seća one priče o vađenju kostiju u Prebilovcima i ostalim hercegovačkim mestima? Umesto da smo to upotreбили da se nad tim kostima pomirimo, pozovemo ljude da kažu: da to se desilo...Prvo, zašto su te kosti bile zatrpane

50 godina, to je veliko pitanje? Zašto te kosti nisu otkopali 46-te godine ako smo imali divni demokratski režim.... Propustili smo priliku da počnemo iz početka, da otvorimo ta bolna mesta i umesto da odigramo klanicu, da odigramo jedan dijalog, da se sretnemo i da kažemo: to su ti neki ljudi, za njihovu smrt je neko kriv i ajde da se ta stvar nekako pošalje u prošlost. Jer, dok je ne pošaljemo, ona će biti tu, određivaće nas u ogromnoj meri, određivaće način na koji se mi odnosimo jedni prema drugima i mislim da može da generiše nove konflikte“ (Beograd)

„Ekstremi su proradili jer po mom mišljenju te traume nisu prerađene... znači negde duboko postoji još dosta nerešenih stvari, nesređenih stvari“ (Subotica)

„Pretpostavljam da veliki broj ljudi na ovim prostorima ima višestruko iskustvo stradanja u ratu, ako ne u ovom ratu koji je bio 90-tih godina, a onda u Drugom svetskom ratu, tako da te nagomilane ne samo generacijske traume, nego i sećanja koja su prenošena sa generacija na generacije i koja su neke krnje istine ili jednostrane istine, takođe negde utiču na to kako posmatramo i vidimo one događaje čiji smo učesnici ili svedoci bili“ (Knjaževac)

„Mi imamo to istorijsko iskustvo sa Bugarskom... Mi smo, recimo, 17 ratova vodili sa Bugarima, od toga 16 je počelo tako što nisu ni bili objavljeni od strane Bugarske - znači oni su vodili samo jedan rat. Mislim da to dan danas živi u sećanju. Imam utisak da je to nekako dosta zaboravljena, ali ipak neprijatna tema. Znači, zadnji sukob je bio pre 60 godina i još uvek je tu nešto skriveno, još uvek se mi tu nešto bojimo... iako smo mi sada ljudi koji ne bi trebalo da sumnjaju u to kako će da prihvate to, ali činjenica da nisam preveliki optimista kada se radi o nacionalnom pomirenju naše zemlje sa susednim zemljama“ (Knjaževac)

Treba, međutim, imati u vidu mogućnost traumatizacije posredstvom svedočenja žrtava ili putem medija. Povlačenje, izbegavanje i poricanje su normalne reakcije na averzivne informacije sa kojima nismo u stanju da se izborimo. Druga vrsta zaštitne reakcije organizma na stalnu izloženost traumatičnim slikama je emocionalna otupelost – izostaju emocionalne reakcije čak i na najstrahotnije informacije i prizore. O navikavanju na patnju govorilo je nekoliko učesnika.

„Pre nekih pet godina počela sam da radim na projektu EOCC-vom i u partnerstvu sa Timočkim klubom, delila sam neke humanitarne pakete raseljenima i izbeglicima i jednostavno sam preživljavala sve te priče... svaku priču ponaosob. Ja sam oslabila na nekih 40 kilograma... pa sam prestala da gledam TV i prestala sam da gledam uopšte političare, ko šta kaže.. jer sam čula milion priča direktno od ljudi koji su preživljavali raznorazne strahote“ (Knjaževac)

„I recimo ja sam za vreme rata kad su izbeglice dolazile išla u izbegličke smeštaje i kuće, razgovarala sa njima, prikupljala priče izbeglica, ja sam stvarno imala stravične psihičke reakcije, meni je posle toga bilo hladno, potpuno sam imala jake reakcije, ali i potrebu da stalno ponovo idem” (Knjaževac)

„Ali ako se to servira svuda, od toga se ne može pobeći. Sad je pitanje kakav je cilj toga, da šokira, a mediji često šokiraju... Pre neki dan sam video u nekim novinama odsečene glave, to je istina, ali je pitanje da li nam takva istina treba. Ja bih hteo vama da postavim pitanje etičnosti postavljanja istine. Ja mislim da čitav okrugli sto treba na tu temu da postavimo. Zato što ponavljanje takvih surovih istina strašno traumatizuje, one koji su traumatizovani retraumatizuje, koji nisu traumatizovani traumatizuje, takav je efekat toga. Svaka trauma remeti samopouzdanje“ (Beograd)

„Pa eto kad je počeo rat to je bilo u tom trenutku mnogo strašno i od tada to gledate svaki dan na televiziji. Posle smo na sve gledali normalno“ (Knjaževac)

„Stalno ćemo naći izveštaje koliko je ljudi širom planete poginulo, stradalo, a da ne pominjemo one koji umiru od gladi, žive u bedi i siromaštvu. Znači toliko je to učestalo, toliko toga ima, da smo mi podigli prag i neke stvari ne registrujemo“ (Knjaževac)

„Vrlo često veliki problem na ovim prostorima je problem jedne naučene bespomoćnosti, znači prosto smo naučeni da postoji jako mali broj stvari koje mi možemo da učinimo ... imamo taj problem da učinimo neki prvi korak recimo, neku vrstu akcije, neku vrstu približavanja“ (Knjaževac)

Najzad, čak i kada smo suočeni s istinom, kada nam je jasno značenje događaja i kada adekvatno emotivno reagujemo, akcija može izostati usled doživljaja nemoći i bespomoćnosti. Problem bespomoćnosti je naročito kritičan na našim prostorima gde postoje višegeneracijske traume i iskustvo žrtve – ljudi se uče da u situacijama opasnosti ne mogu mnogo toga da učine ni za sebe ni za druge.¹⁸ Zato je često fatalističko tumačenje istorijskih i političkih dešavanja, koja se tumače kao posledica „više sile“.

„Tako je moralo biti, bez obzira ko je bio na čelu države“ (brošura).

Netolerancija, nepoverenje, etnocentrizam i predrasude

Postoji jedna široka skupina prepreka procesu pomirenja koja direktno utiče na način komunikacije između pojedinaca, pripadnika različitih grupa.

---

¹⁸ Za sličan nalaz videti Blagojević, M. i Milenković, N. (2004) *Suočavanje s prošlošću: Izveštaj za Srbiju i Crnu Goru*, Beograd: Quaker Peace and Social Witness, str.155.

Jedna od osnovnih prepreka se odnosi na nedostatak kulture komuniciranja sa neistomišljenicima, uz toleranciju različitosti i uvažavanje tuđe tačke gledišta.. Komunikaciju neistomišljenika obično karakterišu emotivno nabijene tvrdnje, međusobno optuživanje, rigidno istrajavanje na sopstvenoj tački gledišta, nepažljivo slušanje sagovornika. Ukratko, razgovorom dominiraju neprijatna osećanja besa, prkosa, ogorčenja, očaja, povređenosti. Ova osećanja podstiče svako ispoljavanje različitosti kod sagovornika. Druga opasnost je strah od konfrontacije, zbog čega se otvoreni razgovori koji bi moglo da dovedu do suočavanja s razlikom u stavovima, izbegavaju. Tada je komunikacija, ako do nje uopšte dođe, puna ustručavanja, popuštanja i lažne ljubaznosti.

O važnosti razgovora kao načina da se istraže različita iskustva i preispita zajednička prošlost govorio je i Jaspers¹⁹. Svoje razmatranje o pitanju krivice on započinje zalaganjem za otvoren razgovor „u kojem nema pitanja koje se ne sme postaviti“ i u kojem je „nedopustivo drsko sasipati pravo u lice izazivačke, neosnovane, olako izrečene sudove“. U takvom razgovoru „ne treba samo da ponavljamo svoje mišljenje, već da čujemo i šta drugi misli. Ne treba samo da potvrđujemo, već i da razmišljamo u kontekstu, saslušamo razloge i budemo spremni na nove uvide.“

Kakvo mišljenje imaju o tome naši učesnici i uvodničari? Evo nekoliko primera:

„Razmišljala sam o rečima moje pokojne bake o Bugarima, o tome šta su oni radili u našem kraju ovde.... I ja sada razmišljam kako se sada tako družim sa Bugarima, stvaramo prekograničnu saradnju, ali isto tako moram da priznam da mi nika da nismo razgovarali ni na jednu od tih, ‘ajde da kažem, škakljivih tema. Jeste, mi se družimo, pričamo, planiramo šta ćemo da radimo u budućnosti, ali se jednostavno nikad nismo doticali prošlosti, nikada nismo razgovarali o nečemu sto nije vezano za neke projekte kojima se bavimo, za neka druženja ili tako te neke priče... Razgovori nikada nisu išli u tom pravcu - ko je kriv, šta je bilo... uvek se to izbegavalo, uvek su to bile neke trenutne stvari, neke šale na račun naše politike, njihove politike, direktna priča šta se desilo - mislim da niko nije bio spreman da se otvoreno o tome razgovara” (Knjaževac)

„Mislim da nije problem u tome što postoje naša različita shvatanja šta je istina već je problem u tome što se veoma često ne slušamo i ne pokušavamo da dođemo do onoga što je neka zajednička tačka, odnosno do onoga oko čega se svi slažemo... ono što mi slušamo svakog dana jeste jedno međusobno optuživanje i veoma često kada bi svako analizirao svoj svakodnevni govor, a još više kada bi analizirali govor politi-

---

¹⁹ Jaspers, K (1999). *Pitanje krivice*, Beograd: SamizdatFreeB92, str. 11 i str. 9

čara koji slušamo na TV svakog dana, verovatno bismo bili zaprepašćeni time koliko rečenica počinje sa „vi“, sa „ti“ i u sebi sadrže optužbe“ (Dr Vesna Nikolić-Ristanović)

„Kultura komunikacije sa neistomišljenikom, to je uopšte problem ovih prostora. Uvek gledamo ono što je najnegativnije, nikada ono što je pozitivno, to je jedna stvar, drugo, ne umemo da pričamo o neprijatnim stvarima, a da se ne posvađamo i čim neko ne misli isto, mislimo da nam je neprijatelj... Mislim da je to veliki problem zato što negde ti sukobi ostaju zatrpani, i možda je bolje to i da prođemo neki proces čak i konflikta, nego da zatrpravamo to i da to na kraju eksplodira u nešto mnogo gore“ (Dr Vesna Nikolić Ristanović)

Među osnovnim smetnjama da se razvije jedna takva kultura komunikacije i veština uvažavajuće konfrontacije jesu etnocentrizam u svojim različitim oblicima ispoljavanja i s njime blisko povezan nacionalizam koji idealizuje nacionalni karakter, mistifikuje nacionalnu istoriju i podrazumeva težnju za vladavinom i stavljanjem sopstvenog naroda i države iznad drugih i na račun drugih²⁰. Shvatanje da je sopstvena nacionalna grupa bolja i vrednija od drugih, istovremeno podrazumeva omalovažavanje vrednosti pripadnika drugih grupa. Etnocentrizam se tako ispoljava kroz isticanje pravdoljubivosti, tolerancije, poštenja i drugih poželjnih karakteristika svoje nacionalne grupe i negativne predrasude prema drugim nacionalnim grupama, kroz direktno osuđivanje postupaka ili osobina članova drugih nacionalnih grupa, odnosno poricanje njihove dobre volje za saradnjom i pomirenjem. S takvim polazištem nije moguće započeti komunikaciju na ravnopravnim osnovama. Sukob između sagovornika postaje neminovan. Štaviše, prisutno je i izbegavanje svake vrste kontakta sa onima koji su procenjeni kao „drugačiji“ pa samim tim i neprijateljski.

„Lično mislim da je dobar deo kolektiva i srpskog i hrvatskog i bošnjačkog još uvek u jednoj vrsti nacionalističkog delirijuma gde je veoma teško otvoriti pitanje identiteta, ko su žrtve, brojevi“ (Beograd)

„Postoje predrasude i zbog toga stalno te kontradikcije: Nemoj da ideš tamo iako ti se ništa neće desiti... Stalno su te kontradikcije koje zapravo proističu iz toga što mi smo toliko pod uticajem prethodnih stavova, da prosto negde ne možemo da se oslobodimo toga i da razmišljamo potpuno oslobođeni svega toga“ (Niš)

Jedna od pojava koja podstiče etnocentrizam i nacionalizam jeste tzv. narcizam malih razlika, karakterističan za grupe kao što su narodi na prostoru bivše Jugoslavije. Radi se o pre naglašavanju psiholoških i kulturnih raz-

---

²⁰ Trebješanin, Ž. (2000) *Rečnik psihologije*. Stubovi kulture: Beograd

lika između dva, po svemu srodna naroda ili dve susedne lokalne zajednice, tako da se sve što odstupa od vlastitih standarda proglašava devijantnim, abnormalnim²¹. Postoje mnoge sličnosti u istoriji, kulturi, jeziku naroda koji su bili u sukobu. Istovremeno postoji potreba da se i sasvim male razlike preuveličavaju i ističu, uz naglašavanje posebnosti i vrednosti sopstvene grupe. U ratnim sukobima ovo naglašavanje razlika ide do takve krajnosti da se toj drugoj grupi odriču čak i ljudske karakteristike, da se satanizuje, da se čini u tolikoj meri različitom da se praktično opravdava odsustvo ljudskog saosećanja, samilosti, bilo kakve empatije. Drugim rečima, pripadnici druge grupe stavljaju se izvan našeg moralnog univerzuma i time se zločini prema njima ne tretiraju na isti način kao zločini prema pripadnicima naše grupe.

„Mi smo mali narod, mnogo je lakše jednom Francuzu, Nemcu, Englezu da savladaju volšebni teret svojih istorija. Naime, kada je ta istorija velika, mnogo je lakše da pridete nekom samoispitivanju nego kada su u pitanju mali narodi koji smatraju da su glavni na ovoj planeti, da imaju velike istorijske misije, Hrvati su nosioci hrišćanstva, a mi smo najveći borci u jugoistočnoj Evropi“ (Dr Desimir Tošić)

„Potrebna je borba u našim sredinama, u Srbiji, protiv mitologije superiornosti... Videli ste šefa jedne opozicione partije koji je pre godinu dana rekao: Mi smo dali Evropi mnogo više nego što je ona dala nama, i na to mora da se reaguje, ne mi kao deo ovog društva, nego ljudi koji nešto misle, koji su savesni. Šta smo mi to dali Evropi, a šta je Evropa dala nama, to mora da bude jasna rasprava... Ta mitologija, poznata kao izuzetnost jedne nacije, je problem za našu psihologiju, posebno za političku, koja se koristi i u izbornoj borbi. Mi smo u jednom političkom stanju koje je za mene nenormalno, koje se ne sreće u drugim zemljama“. (Dr Desimir Tošić)

Navešćemo sada i nekoliko primera ispoljavanja pozitivnih stereotipa prema sopstvenom narodu ili državi, kao i negativnih predrasuda prema pripadnicima drugih grupa, nepoverenja i stereotipa.

„Jedino je Srbija ostala multietnička, multikonfesionalna, mislim da najviše poštuje ljudska prava... moje mišljenje je da su Srbi jedini koji su neki faktor jedinstva, godinama“ (Niš)

„Ali eto i mimo toga i pored svih naših muka i doživljavanja ovde, šta smo doživeli u Srbiji i u dolasku, ali opet smo mi pokušali prvi, opet tolerantnost Srba, opet smo mi tolerantni i opet smo pokušali nešto da uradimo“ (Niš)

„Mislim da za te ljude dole, onako kako ih ja doživljavam, nema mnogo nade i lepih reči i retko bi se ko od njih, iako je stalno u kontaktu sa nekim komšijama iz okol-

---

²¹ ibid.,

nih sela, usudio da mu baš bude gost. Uostalom, imao sam i ja mnogo poziva da odem kod nekih svojih prijatelja i poznanika i kolega iz Prizrena, odakle sam rodnom, ali da vam kažem, ja se lično ne usuđujem da im poverujem. Svi mi koji smo na neki način preživeli neku ličnu tragediju, imamo jednu distancu prema makar i najdobronamernijem pozivu.“ (Niš)

„Neko među vama je rekao da je to možda zaboravljeno, da je to bilo jako davno ... ratovi Srbije i Bugara... Međutim te stvari žive i prosto su deo nekih stereotipija koje svi imamo o nama samima i o tim nekim drugima, pripadnicima drugih grupa... Nekada nismo svesni odakle imamo te stereotipije i zašto mislimo da su ovi prljavi, ovi vredni, ovi pokvareni, ovi su spremni na ne znam šta. Međutim to sve vuče koren iz nataloženih, višegeneracijski prenošenih priča o sukobima o tome šta je jedna strana činila drugoj” (Knjaževac)

„Moji roditelji kad čuju da ja sarađujem sa Bugarima kažu ovako: sine znaš šta, uzmi jednog Bugarina stavi za sto, zakolji prase i hrani ga – pijte, jedite, častite se, pričajte..., a jednog stavi u džak, baci ispod stola i celo vreme ga šutiraj. Kaže, dok sa ovim jedeš, što ti misli ovaj za stolom, to ti misli i ovaj dole. Znači to je stereotip, to je mišljenje koje ide sa starije generacije, tu se povremeno što vi kažete to je učeeno kao neki virus koji sad nije aktivan. Ali možda, ko zna šta nosi vreme, možda ga neko aktivira kao dobroćudni neki mladež” (Knjaževac)

„...Vi u onom vašem kontaktu sa Albancem ili Hrvatom, treba razumeti i njihovu psihologiju, ne samo kao pojedinca, nego kao naroda, da bi razumeli šta oni žele i šta hoće... Ja poznajem prilično dobro i šiptarski svet i mentalitet ljudi, i koje su njihove vizije budućnosti. Oni imaju svoje vizije“ (Niš)

„99% Albanaca, možda se vi nećete složiti sa mnom, ali njihova ideja je nezavisno Kosovo, velika Albanija, to da vam bude jasno, vi koji nikada niste živeli dole. Prema tome, jedna od ključnih prepreka je ta njihova kolektivna misao, ne pojedinačna. Većina se od vas neće složiti sa tim, ali ja samo iznosim da je to jedan od ključnih elemenata, da je njihova kolektivna ideja nezavisno Kosovo. Čak i pripajanje do Vranja i Prokuplja. To ulazi u domen politike, ali već tu nailazimo na prepreku oko budućnosti... To je njihov cilj, nestanak jedne određene grupacije. To je čišćenje, prostorno, etničko, kako god hoćete da ga nazovete.... Oni će svi da vam tapšu ramena, što reče ova devojčica, tapšaće i taj Mustafa i Etem i Rugova, ali su njihove misli na drugoj strani. I to je opasno što naši ljudi koji se bave ovakvim poslovima, to ne razumeju. Znači, treba da znate i jednu drugu dimenziju te druge grupe, ali ne pojedinačno, nego kolektivno mišljenje, jer postoji i kolektivno mišljenje jednog naroda, ne postoji samo lično, u tome je razlika“ (Niš)

Pozitivni primeri

Pod pozitivnim primerima podrazumevamo primere prevazilaženja neprijateljstava i suprotstavljenosti, primere saradnje, solidarnosti i pružanja pomoći, obnavljanja ili stvaranja prijateljstava i sl. u toku sukoba ili po završetku sukoba. Svi ti pozitivni primeri jačaju veru u mogućnost prevazilaženja razlika, traumatske prošlosti i uzajamnog nepoverenja, u pravcu mirnog suživota. Važno je da napomenemo da su na tribinama izneti pozitivni primeri bili redovno brojniji od negativnih primera!

Učesnici su navodili sledeće primere:

Inicijativa za susret od strane prijatelja sa kojima je bio izgubljen ili na neko vreme prekinut kontakt, želja da se deci prenesu pozitivna iskustva roditelja; održavanje prijateljstava unatoč sukobima

„Ja imam jedno jako lepo iskustvo, sada ću vam ga na brzinu ispričati. Posle dvadeset i kusur godina, čak znači ni rod, nego prijatelj iz Dalmacije, iz Splita, momak koji je sedamdesetih služio vojsku u Nišu. Od te naše familije iz Splita je dobio našu adresu i on je dolazio kod mojih roditelja, ja sam tada bila devojka i ceo vojni rok je proveo u našoj kući - imao je svoju šoljicu za kafu, bio je drag gost u našoj kući, vratio se u Dalmaciju, dobio porodicu, mi smo ostali u kontaktu, dopisivanju, nekoliko puta smo im bili gosti kada odemo dole na more. Desilo se šta se desilo. On je pre jedno tri nedelje došao kod mojih roditelja, odakle me zovu: Došao je Zlatan. Mi smo pali svi u nesvest od iznenađenja kada je on pozvonio. On je jednostavno čovek stavio u kola svoju stariju ćerku, njenog momka i krenuo je u Niš, jer je strašno želeo da nas vidi, ne znajući ni sam šta ga čeka tu. Njegova žena je bila apsolutno protiv toga da on krene. Plakala je, bojala se da će se njemu ko zna šta ovde desiti – klasična priča, to smo čuli već hiljadu puta, on je ipak došao. Proveo je kod nas samo jedno popodne. Pre neki dan nam je stiglo jedno pismo o njegovim utiscima. To sada ne vredi prepričavati, meni je sada žao što ja to pismo nemam. Uglavnom, on kaže da ga nikada niko u životu nije tako dočekao i da mu se nikada niko nije toliko obradovao. Da je apsolutno siguran da je uradio pravu stvar, što se vratio i što je doveo svoje dete, da bi dete nastavilo prijateljstvo koje je on započeo, jer se tu apsolutno ništa nije promenilo. „(Niš)

„Meni je komšinica moja, Šiptarka, izašla i molila me „Smiljo, hajde svrati do mene....“ (Niš)

„Ja bih vam ispričala i o mom odlasku nedavnom u Prištinu. Imala sam jaku želju da odem tamo i otišla sam kao gost kod mojih prijatelja Albanaca, koji su me i pozvali da im budem gost“. (Niš)

„Moj najbolji drug iz Makedonije, Albanac, mi smo bili prava atrakcija. Dok je još trajao rat na Kosovu... kada su nas posetili tamo, u nekom centru, svi su nas sličili kao atrakciju, evo primera Srbina i Albanca“ (Kragujevac)

Upoznavanje sa pripadnicima naroda sa kojima smo (bili) u konfliktu (na seminarima, stručnim skupovima, multietničnim projektima), sklapanje prijateljstava, održavanje kontakata, nastavak saradnje, uzajamne posete, postojanje višenacionalnih udruženja

„Onda kreće odlazak za Grčku, u organizaciji grčkog parlamenta. Napravili su jedan kamp prijateljstva, gde je, pored učesnika iz Srbije i Crne Gore, ako se tako zovemo, bilo i Hrvata, Makedonaca, Bugara, Albanaca... jer smo mi od prvog dana stupili u neverovatne odnose i tu su se rodile ljubavi i prijateljstva. Prvo i osnovno, tu nije postojala barijera kada je u pitanju jezik, razumeli smo se perfektno. Razvila su se prijateljstva, ljubavi, mi ostajemo u kontaktu“ (Niš)

„Ja sam imala priliku da njih (članove jedne NVO kosovskih Albanaca) upoznam pre nekih godinu i po dana preko jednog projekta koji se zove Partnerstvima do mira. Bili smo zajedno u Americi, gde je bila simulacija jedne video igre, kako treba da se gradi država posle konflikta. ... Svi su govorili na svom maternjem jeziku. Kada smo imali predavanja i vežbe onda smo govorili na engleskom, sve do trenutka dok neko nije ispričao vic, onda su se svi smejali i počeli smo da pričamo na srpskom koji su oni poznavali. Nije to bio nikakav motiv, nego nam je prosto bilo mnogo lakše i mnogo bolje. Nastavili smo ta neka druženja i viđanja, i to što ja mogu da primetim da kod mladih ljudi bez obzira koje nacionalnosti, konkretno sad sa Albancima sa Kosova, postoji ta ideja i ta potreba da rade zajedno, da rade na kulturi dijaloga“.
(Beograd)

„Do tada nisam imala nikakav stav i nisam želela da posetim niti jedan grad u toj republici (Hrvatskoj), zato što nisam imala povod da odem tamo. Ali od njihove posete ja sam stekla utisak da imam prijatelje u Zagrebu, da mogu da ih posetim, da se dopisujem internetom ili čujem telefonom. I meni je bio potpuno fascinant taj susret. Naravno da smo im mi postavili pitanje da li ste smeli da dođete, šta ste očekivali... kroz te razgovore shvatila sam da su to ljudi koji su normalni, bez predrasuda na nacionalnom nivou i baš zato su ti ljudi i došli. Pošto smo shvatili da smo na intelektualnom, istom nivou, komunikacija se uspostavlja kao da su oni npr. iz Amerike, i shvatite da vas povezuju kulturna dešavanja.... onda se o svim tim stvarima govori na isti način“ (Kragujevac)

„Isto jedan seminar – menadžment, u Poljskoj... bili su predstavnici BiH, Makedonije i Srbije... Ja sam u sobi bila sa dve Bugarke i imala neku temperaturu tako da nisam prisustvovala večeri, ali posle nekih sat vremena su došle u sobu i kažu: “Ja vas stvarno ne razumem” - jer su na kraju večere svi ustali i počeli da pevaju “Hej Slove-

ni” mislim to je nešto što eto nikom od tih ljudi nije smetalo što je bilo rata, da se jednostavno na kraju zagrle i pevaju svi jednu jedinu pesmu koje su se i tad setili... mislim neverovatno eto...” (Knjaževac)

„Nakon okončanja konferencije razvilo se jedno lepo prijateljstvo između učesnika i mislim da smo našli jedan put, da ne grebemo stalno po prošlosti koju svako drži u sebi nego da pokušamo da gledamo napred i da pokušamo raditi na tome da se među nama, odnosno među našim okruženjem, bez obzira na različita shvatanja, mišljenja, delovanja, postigne jedan pristojan konsenzus i mogućnost zajedničkog življenja“ (Subotica)

„Imamo ovde udruženje izbeglica iz Bosne i Hrvatske, iz krajeva gde su bili ratni i nacionalni sukobi. To udruženje, i to da vam kažem, nije jednonacionalno. Mi se upravo ovde sastajemo, držimo sastanke, skupštine, čak se dobro pazimo, jer su ovde Hrvati i Muslimani manjina, da ne iritiramo ljude na tim sastancima. Našli smo se u jednoj situaciji svi, svi smo žrtve...E sad, hoću da kažem da, što rekoste na početku, ako ne možete živeti kao pre, jedni sa drugima, da počnemo da živimo jedni pored drugih“ (Kuršumlija)

Spontana inicijativa da se poseti susedna država sa kojoj je ranije postojao konflikt

„Dve devojke iz Hrvatske su posetile Beograd i imale su izuzetno pozitivna iskustva: „ Ovo iskustvo će nam ostati urezano do kraja života, jer se ne sećam kada sam bila tako iskreno sretna i slobodna, bez ikakvih okova oko sebe i pogleda tipa - ko su sad one i šta rade ovde“ (Barajevo)

„Skoro sam gledala na televiziji, da su učenici Kragujevačke gimnazije rešili da idu za Sarajevo, sviđa im se Sarajevo... Eto to je nekako primer pravi pravog pomirenja zar nije? U stvari treba pustiti ljude da se sami organizuju... ti ljudi su se sami organizovali u Kragujevcu” (Knjaževac)

„ Za mene je jedan zaista pozitivan događaj kada sam otišla u Dubrovnik, pre nekoliko meseci. To sada uopšte nije racionalno, to je sada jedno potpuno iracionalno osećanje, ja sam prvi put posle rata otišla u Dubrovnik, ja sam bila toliko srećna što sam imala ponovo priliku da odem tamo jer Dubrovnik je grad za koji me vežu jako lepa sećanja. Imala sam predivno iskustvo, kada sam bila, i ljudi su bili jako ljubazni i prosto nije bilo ništa zbog čega bih ja rekla nešto loše“ (Velika Plana)

Otvoren razgovor između pripadnika različitih nacija (Srbi i Albanci, Hrvati i Srbi, Muslimani i Srbi...) o ličnim gubicima za vreme rata, o žrtvama, o poverenju u pozitivnu budućnost...

„Pričali smo otvoreno o žrtvama koje su oni podneli, ne globalno, nego lično, šta im se dešavalo za vreme rata, šta se dešavalo nama posle i tako dalje (Albanci i Srпкиnja)“ (Niš)

Sklapanje mešovityh brakova

„U selu između Hrvatske i Hercegovine bilo je venčanje Srпкиnje i Hrvata, „na svadbi nije bilo nikakvih incidenata koji bi vređali niti jednu niti drugu stranu“ (Barajevo)

Saradnja privrednika

„Nedavno je bio susret privrednih komora Kosova i Srbije. Privrednici se redovno susreću“ (Beograd)

Kampanje

„Bili smo i u Prizrenu, Peći, Mitrovici i tako dalje, trajala je, ne znam da li još traje, jer nisam videla plakate poslednji put kad sam bila u Suvoj Reci, kampanja koja se ticala nestalih lica. Pa je bilo onako dvojezično.... ta kampanja je podrazumevala sva nestala lica i Srbe i Albance, Rome, sve ljude koji su nestali“ (Beograd)

Gostovanja pevača, puštanje muzike sa prostora Hrvatske, BiH

„Evo sada se pojavio Kemal Monteno u Beogradu, čuje se Mišo Kovač...“ (Kragujevac)

Pojedinačni primeri saradnje, solidarnosti, pomirenja između do tada nepoznatih ljudi

„Razgovarao sam s ljudima koji su baš iz Hrvatske, imaju dve kuće stotinjak kilometara od Zagreba, mešovito je selo bilo. Između ostalog, kuće su od dva brata, jedan je pobjegao u Beograd, drugi je poginuo tamo. U obe kuće su useljene hrvatske izbeglice iz Bosne ili iz Hercegovine. On je odlazio skoro tamo u Hrvatsku, penzija je između ostalog stala, gleda kuću i vidi sadašnju vlast u kući i u razgovoru na kraju prizna da je to njegova kuća. Pozove ga unutra, postavi za sto normalno, spremi da jede...to je bilo pre 4 godine. Od tada kad god je otišao, uvek je odseo kod njega, tamo je spavao, a sad kad je ovaj što stanuje tamo napuštao kuću, zvao je ovog da mu preda ključeve. Znači ima svuda tih primera, ali na žalost slabo se čuju“ (Knjaževac)

„Onaj Albanac koji mi je rekao i koji me je napao po nacionalnom osnovu „Ne možeš ti meni da sudiš, jer si srpski sudija“, posle 2 meseca primio me je u kafanu i kazao „Izvini, bilo je van svih kriterijuma, voleo bih da budemo prijatelji“. Tri godine smo bili prijatelji, i dan-danas se čujemo. Zvali su me za Uskrs da mi čestitaju. Prvi državni službenik koji se vrati u Prizren biću ja. Moram da kažem, meni su i preporuku za rad u nevladinom sektoru dali Albanci. Za mene je to vrlo lepo iskustvo i mnogo sam ponosan što imam te prijatelje, ali su to iskreni prijatelji. Meni je ostala

literatura, čitavo brdo dole, kad su se malo smirile strasti, javili su mi da će mi to sačuvati“ (Leskovac)

Pomirenje drugih naroda i država

„Imamo iskustvo Francuza koji 11. septembra svake godine odlaze gde se odigrala verdenska bitka i zajedno Nemci i Francuzi obeležavaju kraj neprijateljstva“ (Beograd)

Primer pomaka koje je napravila Hrvatska

„...Jednom kad je Hrvatska naučila i činila sve u tom pogledu ne zbog Srba i Srbije nego zbog sebe! Meni je mnogo simpatična ova akcija koju vi imate sa Hrvatske strane i oni to zapravo i ubrzavaju i to sa Hagom sa odnosom sa Srbima sa manjinama da bi se približili ulasku u EU, a mi čini mi se, idemo negde drugde...“ (Knjaževac)

Ekumenska molitva u Novom Sadu

„Molitva za mir je postala institucija u gradu i mnogi se na to pozivaju. To je takođe jedan od oblika okupljanja gde niko ne mora da odustane ni od čega“

Zajedničko svetilište za pravoslavne i katolike u Subotici.

Negativni primeri

Pod negativnim primerima podrazumevamo primere konflikata unatoč naporima za pomirenje, primere nepoverenja, isključivosti, diskriminacije na nacionalnoj ili verskoj osnovi i slične postupke odnosno situacije koje otežavaju proces uspostavljanja poverenja i daju osnove za sumnju u mogućnost izgradnje pozitivne budućnosti bez konflikata.

Učesnici su navodili sledeće negativne primere:

Zastrašivanje, surovost, pljačka, radovanje tuđoj nesreći za vreme ratnih sukoba

„U toj situaciji ne razumem radost konobara Srbina koji sa terase hotela „Putnik“ razdragano maše toj koloni užasa, niti postupak kada je srpska policija iz njegovog doma istrigla kolegu Albanca, inače, uglednog prizrenskog advokata i, na užas njegove kćeri i supruge, deportovala ga u Albaniju za 15 minuta; niti postupak srpskog policajca koji ulazi u kancelariju albanskog advokata, hvata ga za grlo i sa automatskom puškom u rukama, i u mom prisustvu i prisustvu još jednog kolege, pretili mu

ubistvom samo iz razloga što svi zajedno posmatramo istovaranje albanskih zatvorenika iz šlepera; niti postupak da pripadnici vojske otimaju, uz šamaranje, od albanskih prognanika automobile, isteruju na ulice i kišu žene, starce i decu iz njih; pljačku po albanskim i turskim kućama i prodavnicama... Imao sam prilike da vidim i doživim ratove '98 i '99. godine, pogibiju mog poznanika i policijskog intendanta Steve Baraća prilikom prvog bombardovanja kasarne u Prizrenu, stradanje albanskog življa u vidu izbegličke kolone duge oko 30 kilometara, na čijem su se čelu, na užas moj i mog kolege, koji smo kod kuće oba imali osmogodišnju decu, nalazila tri autobusa, samo sa decom, iza kojih je išlo mnoštvo traktora, kamiona i slično, pretrpanih ljudima i stvarima ponetim za nuždu, koje su, kako mi je rekla moja saradnica Albanka, najpre pljačkali srpski policajci, a nakon prelaska u Albaniju i Albanci koji žive u pograničnom pojasu poznati kao Ljumani“ (Dragutin Vidosavljević)

„1999. godine je jedan broj Albanca, studenata u Beogradu, uhapšen pod optužbom za terorističke aktivnosti i koje su strpali u zatvor jedno šest meseci, godinu dana, dve godine, vodili ih na streljanje, jedna strahovita priča. Iako su oni imali dokaze da su istog dana kada su optuženi za terorizam polagali i položili ispite. Ali ja ne mogu da zaboravim šta je njima rađeno. Neki od njih su pušteni 2001. godine, skoro godinu dana nakon promene vlasti. Oni ne mogu da zaborave. Oni ne mogu da oproste“ (Vladimir Ješić)

Neuspešni pokušaji povratka ili posete svojoj imovini

„Vi imate jedan konkretan slučaj ovih dana, prekjuče, Habitat je izbacio iz Obilića porodicu koja je bila u srpskoj kući, oni su je sutradan zapalili. A kakav korak vi treba onda da očekujete od one druge, suprotne strane, koja je oštećena?“ (Niš)

„Da smo mi doživeli, ne ja nego moj kolega koji je vodio sedmoro ljudi u takozvanu „idi, vidi“ posetu, da ih je stanovništvo bez obzira na pripreme, sastanak u opštini, radnu grupu, UNHCR, KFOR, UMNİK policiju, SIMIK inicijativu i rad sa meštanima, elem da su ih ti meštani dočekali kamenicama. Kola UNHCR su porazbijana, srećom niko od njih nije bio povređen..... Ljudi su se vratili potpuno motivisani da to ponove“ (Beograd)

Opuživanje i napadanje učesnika na skupovima, sastancima

„Na toj sesiji (u Sarajevu) pored nas iz bivše Jugoslavije prisustvovali su učesnici iz Francuske, Litvanije, Italije i Španije. Nakon te prezentacije njene (učesnice iz BiH) koja je bila sasvim fer i korektna jer je bila potpuno bez imenovanja: ko je počeo, ko je kriv, navela je izvore odakle je uzela tu svoju prezentaciju, da je to strani posmatrač potpuno neutralan, došlo je do burne reakcije članova bivših republika Jugoslavije gde su oni vraćali slajdove u power point-u: zašto je ona nama tako... Ja sam bila zapa-

njena ljudima sa kojima smo se četiri dana družili, pričali, razmenjivali adrese, ideje za neke naredne projekte, odjednom takva neka reakcija” (Knjaževac)

„Moja prijateljica Marika, inače potpredsednica jevrejske opštine u Subotici, i ja pošle smo par dana ranije da bi mogle pomoći predstavnicima jevrejske zajednice u Sarajevu da pripreme sve što treba. Dočekali su nas naši ljudi na aerodromu, vrlo, vrlo, da tako kažem hladno. Mi smo se radovale susretu sa njima jer smo godinama bili odsečeni jedni od drugih, i kada smo dolazili od aerodroma ka Sarajevu u automobilu, Marika je rekla „pa što nam ne kažete kako ste, šta ima ovde?“ na šta je vozač sa pratiocem rekao „pa izvolite gledajte šta ste nam uradili“ pokazujući na zgradu Dnevnika i ostale srušene zgrade, oštećeni aerodrom i tako dalje i mi smo u grobnoj tišini došli do centra Sarajeva. Isto tako smo se osećale jer naši koji ne mogu imati ništa protiv nas, pripadamo istoj zajednici, istoj veri, odrasli smo zajedno na zajedničkim letovanjima, seminarima, nisu bili ljubazni prema nama i svakom prilikom koristili su izraz „šta ste uradili, vi ste ćutali“ (Subotica)

Sukobi u Vojvodini, počev od 1999 do danas, zastrašivanja, izrazi nacionalne netrpeljivosti

„Imate ovde isečak iz novina kada je Bedem ljubavi tu na glavnom trgu 1991. hteo na neki način ipak reagovati na sve to, onda je jedna grupa ljudi došla i pogazila te sveće, a protiv onih koji su organizovali paljenje sveća policija je čak podnela prijave, što je stvarno jedan nonsens...pod svim tim uticajima, procenjuje se da se iz Subotice odselilo 20 000 ljudi svih nacionalnosti, ali činjenica je da je kod manjinskih zajednica duboka trauma ostala, posebno jer se nakon toga nije mnogo radilo na predradi tih trauma i nekako je cela dekada prošla u nekom vakuumu, čekajući da se nešto desi“ (Subotica)

„S jedne strane imamo ovaj plakat koji je prošle godine jedna grupa nepoznatih ljudi izlepila gde se praktično srpska nacija optužuje za ubistvo brojnih Mađara i Nemaca, mislim da je takav način pristupa problemu pogrešan i da izaziva upravo suprotne reakcije i smatram da se na takav način ne treba pristupati ovoj temi....Onda odmah dolaze reakcije na to – vidimo zgradu mađarskog kulturnog centra sa ovom porukom (grafitom)... na žalost, u školama u Subotici dešavali su se sukobi na nacionalnoj osnovi, i to obično između dve osobe (interpersonalni sukobi), a s obzirom da je jedna osoba tražila zaštitu, to je obično bivalo u okviru svoje nacije, što je činila i druga osoba, tako da je bilo situacija da je bilo fizičkih sukoba na relaciji ljudi koji recimo žive u Žedniku i Čantaru – to su dva sela od kojih je jedno dominantno mađarsko, a drugo srpsko.... Ono na šta bih još obratio pažnju jesu dve demonstracije koje su bile ove godine i koje odlikavaju čini mi se taj potencijal za sukob koji negde

postoji ispod. S jedne strane, bile su demonstracije koje su bile ispred konzulata Republike Mađarske (što vidite na levoj strani ovog materijala), one su bile organizovane protiv uvođenja viznog režima i bojim se da ta organizacija koja je to organizovala ima ekstremnije stavove i moram priznati da je na demonstracije došlo dosta ljudi koji su došli sa strane, koji nisu Subotičani, a ova fotografija dole pokazuje da se jedna grupa tih ljudi šetala sa mađarskim obeležjima – ovo je zastava kralja Arpada, ovo su 64 istorijske županije koje su postojale u Velikoj Mađarskoj (staroj Mađarskoj) – oni su prošetali korzom i stvarno je čudo da nije došlo do bukvalnog, fizičkog nasilja“ (Subotica)

„Ova druga strana pokazuje demonstracije nakon vaterpolo utakmice, znači stotine huligana je iskoristilo priliku ne da slavi sportski rezultat već, vidimo sa majicama na kojima se nalaze Mladić i Karadžić, da ode do konzulata, sreća što je jedno vreme bio postavljen kordon pa nije bilo veće štete, a nije došlo ni do sukoba ali vidimo da su blokirali put i to je bio jedan zaista neprijatan prizor i mislim da je to bio jedan ozbiljan izliv mržnje“. (Subotica)

Prećutkivanje, prikriivanje nekih informacija

„Boravila sam u Hrvatskoj pre dve i po godine, bila sam u Sisku, u centru HDZ-a i nismo imali nikakvih problema, imali smo intervju od strane hrvatske TV ali što me malo iznenadilo je da smo dobili uputstva, moja koleginica iz Crne Gore i ja, kao deo jednog velikog programa EU koji se bavi vršnjačkim edukacijama, jedan uslov je bio da ne možemo da idemo u određene lokale u Sisku iz prostog razloga što dolazimo iz Srbije. To jeste prva stavka koja je mene, nije me uplašila, ali nije bilo prijatno, niti su mi bila prijatna prećutkivanja nekih kolega iz civilnog društva o nekim dešavanjima. Ja sam sedela na deset metara od tri centra koja su bila zabranjena Srbima, šetala sam ulicama kojima su kamenovana srpska lica i to mi je rečeno tek na kraju. Ne proživljavam toliko sudbinu tih ljudi, odrasla sam u drugom svetu, obrazovala sam se u Evropi kada ljudi ovde nisu imali da preživljavaju, toga sam svesna ali zašto je ta informacija morala da dođe na kraju?“ (Kragujevac)

Kako treba da izgleda proces istine i pomirenja u Srbiji?

„Rana koja se pokaže najlakše zaceli“ (Kragujevac)

Sva izneta mišljenja i predlozi u pogledu toga kako treba da izgleda proces istine i pomirenja u Srbiji mogu se grupisati kao odgovori na sledeća pitanja:

Od čega treba krenuti?

Ko treba da ima inicijativu?

Koga obavezno treba uključiti?

Čime se treba baviti?

Koje karakteristike treba da ima proces da bi bio uspešan?

Koliko proces treba da traje i kakvu dinamiku treba da ima?

Kako doći do istine i pomirenja?

Kako istinu učiniti dostupnom i neizbežnom?

Od čega treba krenuti?

U pogledu toga od čega treba krenuti u procesu istine i pomirenja najjasnije se iskristalisao predlog da treba početi od utvrđivanja istine o tome šta se proteklih godina dešavalo u samoj Srbiji i unutar samog srpskog naroda. U tesnoj vezi sa ovim je i predlog da treba krenuti od saznavanja istine i rešavanja sukoba i podela unutar samog srpskog društva, pa tek nakon toga ići dalje ka rešavanju sukoba sa drugima:

„Ne postoji samo podela i sukob i pitanje suočavanja sa prošlošću na liniji Srbi, Hrvati, Bošnjaci. Možda je jedan od preduslova da se krene u ozbiljnu priču o istini i pomirenju, zapravo rešavanje ovih sukoba i podela koje postoje među nama, pa onda širenje dalje“ (Niš)

„Da počemo od istine unutar srpskog naroda, da vidimo šta se to nama događalo tokom ovih godina... Čini mi se da unutar srpskog naroda ne postoji još uvek svest o tome šta je pogrešno, a šta ne. A pogotovu sada, kada ste pokrenuli neke teme koje bole – mi se kao srpski narod ne razumemo međusobno“. (Niš)

„Prvo, svi Srbi treba da se međusobno pomire! Kada se to ostvari, ima nade za budućnost! Za sada mi izgleda da nema tako brze šanse da se to ostvari. Možda za 100-200 godina! Da je bilo pameti i pre 700 godina, ne bi se Nemanjići međusobno ubijali; ne bi bilo Kosovskog boja; ne bi Miloš naručio da kum ubije Karađorđa; ne bi bilo Topčidera (Obrenovići protivu Karađorđevića); ne bi bio ubijen poslednji Obrenović 1903 god. (osveta ! zar ne?); ne bi bio ubijen Aleksandar 1934.g.; ne bi bilo bratoubilačkog uništavanja Srba od strane Srba 1941. do 1945. godine i ubistva Draže; ne bi bio ubijen poslednji najumniji Srbin XXI veka: Zoran Đinđić! Kada ove naše ‘divne osobine’ otklonimo - ima nade da se i sa drugim narodima ‘upoređujemo’ i takmičimo u naprednom smislu”. (brošura).

„Neke stvari moramo prvo između sebe lično da razrešimo, a tek onda da sudimo nekom drugom ili da kažemo nešto drugo.” (Novi Pazar)

Ko treba da ima inicijativu?

Mišljenja učesnika tribine i građana koji su nam dostavili svoje odgovore pismenim putem kreću se od ubeđenja da inicijativu treba da imaju političari, odnosno državni organi, do mišljenja da svaki građanin treba nešto da učini u cilju saznavanja istine i približavanja strani-osobama sa kojima jesmo u sukobu. Prisutna su, dakle, i mišljenja da inicijativa treba da ide od gore na dole, ali i mišljenja da inicijativa treba da ide odozdo na gore, i kombinovano.

Može se reći da među građanima preovlađuje stav da je inicijativa i odgovornost državnih organa neophodan elemenat procesa istine i pomirenja i da su obični građani nemoćni da bilo šta učine ukoliko državni organi izbegavaju da preuzmu odlučne korake u tom pravcu. Samim tim, preovlađuje stav da do istine i pomirenja može da se dođe samo ako za to postoji kako politička volja tako i zainteresovanost-inicijativa građana, pri čemu političari treba da osmisle strategije i planiraju proces, koristeći ideje koje dobiju od građana. Međutim, kao važan preduslov u tom pogledu ističe se postojanje poverenja građana u vlast.

„U suštini ono što nam treba je zaista da se na nivou vlasti, pre svega, osmisle i to veoma pažljivo potezi koji će biti vučeni kako bi se pojedinačnim ljudskim egzistencijama u stvari pokazalo kojim putem treba da se ide. Mislim da ovakvi razgovori u malim grupama i nešto malo širim mogu da daju ideje političarima jer oni u svojim

*foteljama ne mogu da smisle šta treba da rade. Ali potezi treba da budu ne samo od-
ozdo već i odozgo i oni u tom smislu i mogu da urade mnogo i jesu odgovorni i to im
pred svake izbore i treba govoriti“.* (Velika Plana)

*„Imam stid, stid do bola, zašto mi nismo u stanju da otvorimo tu temu ni na dr-
žavnom nivou, institucionalno, da pravimo korak po korak do situacije kada će se do-
ći na kraju do nekakvog poverenja i do pomirenja. Katarza je neophodna. Ali da bi
do toga došlo, mora vlast da uradi mnogo toga, da bude promoter svih ovih napora
koji se čine ka pomirenju prema utvrđivanju ko je to činio ratne zločine“.* (Leskovac)

„Neophodno je postavljanje jasne državne ograde od zločina i zločinaca“. (Novi
Pazar)

*„Ja verujem da je lično nastojanje veoma bitno u celoj toj priči i da verujemo da je
to moguće... Svako od nas treba u sebi da nađe tu količinu potrebne energije da se
bori sa događajima koji su tamni, teški, kako bi u budućnosti opet bilo moguće da
odemo na neko letovanje, da se sretnemo sa tim ljudima i ovako da pričamo čak, ja
mislim da vodimo ovakve razgovore neopterećene nacionalnim...“.* (Velika Plana)

*„Bez političke volje i jasne političke poruke teško da se zaista nešto može učini-
ti. To ne samo zbog toga što političari imaju moć da nešto suštinski menjaju u društvu
već i zbog toga što bez političke poruke prosto najveći broj građana neće da se pona-
ša, da tako kažem, na drugi način. Najveći broj ljudi prosto misli-mi jesmo bili auto-
ritarno društvo, ali tako je slično i u drugim društvima koja nisu autoritarna- mislim
prosto ono što im se servira sa političke pozornice jako utiče na formiranje njihovog
mišljenja. Međutim, ja mislim da je taj neki spoj važan.“.* (Velika Plana)

Kada je u pitanju razmišljanje o tome koji narod-država treba da ima inicijativu u procesu istine i pomirenja prisutan je visok nivo frustracije koji proističe iz odsustva informacija o inicijativama u drugim delovima bivše Jugoslavije, odnosno iz ubeđenja da se samo u Srbiji insistira na tome. Preovladao je stav da sve strane treba da daju svoj doprinos i iniciraju razne aktivnosti u vezi utvrđivanja istine i pomirenja.

*„...Treba da bude kroz proces istraživanja obostranog poverenja, ne kao inicijati-
va samo jedne grupe, jedne etničke zajednice, po svaku cenu, nego da to bude kroz
jedan obostrani proces koji će se ili tenzirati sa obe strane ili će jedna strana preuze-
ti rizik na sebe, da ga nekako inicira ka drugoj strani“* (Niš)

„...Prihvatanje zajedničkih grehova i tragedija mora biti obostrano“ (Niš)

*„Mislim da aktivnosti poput ovih ‘Od sećanja ka prošlosti’ ili sličnih, mogu da re-
zultiraju uspehom samo ukoliko oni mogu da kod svih etničkih zajednica ili grupaci-
ja naiđu na podjednako dobar prijem. U suprotnom, mislim da ćemo imati ponovo*

želju i težnju da samo jedna strana govori i priznaje sopstvene grehove i sopstvene tragedije. Druga će opet optuživati onu koja je već priznala“. (Niš)

„Ne možemo mi samo sa aspekta Srbije ili sa aspekta Hrvatske da gledamo put u budućnost. Mora biti obostrano. Ako neko, ako hrvatski pevači mogu da dođu u Srbiju, da drže koncerte, da nemaju nikakvih problema, onda bi trebalo i da srpski pevači gostuju u Zagrebu a da nemaju problema. A oni su ih imali“ (Niš)

„Trebalo bi to usmeriti da i drugi narodi naprave nekakav korak. Ako smo mi napravili prvi, neka oni naprave drugi“. (Niš)

„Mislim da je tu suština, ne može samo jedna strana da pravi korake a drugi ne prave“. (Niš)

„Ne možete vi a priori samo Srbiju okriviti i tražiti suđenje za Vukovar. A gde je suđenje za Benkovac i Knin?“ (Niš)

„Jeste, vi živite u jednoj ulici, ja ću da počistim u svojoj kući, u ulici u kojoj živim, ali ako onaj komšija ne počisti u svojoj kući, ta će ulica biti prljava“. (Niš)

Često se čulo isticanje srpske tolerantnosti, popuštanja i inicijative u uspostavljanju kontakata sa drugim narodima. Ipak, bilo je i mišljenja da Srbija treba da ima inicijativu, bez osvrtnja na to da li i drugi slično rade ili ne.

„Mi smo ti koji popuštaju, mislim da je to dobra stvar... Ja sam za to da mi na našu inicijativu krenemo ka pozitivnoj budućnosti, ne samo kad su u pitanju Hrvati, već i kad su Albanci i neki drugi ljudi u pitanju“ (Niš)

„Zar ne bi trebalo da budete ponosni da možete da kažete „U mojoj zemlji, u mom gradu...(drugi mogu slobodno da gostuju, govore....)“ (Niš)

„Trebalo bi to usmeriti da i drugi narodi naprave nekakav korak. Ako smo mi napravili prvi, neka oni naprave drugi..“ (Niš)

Koga obavezno treba uključiti?

Kao osobe, organizacije i institucije koje treba obavezno uključiti u proces, zbog njihove uloge ili pozicije u društvu, zbog značaja koji proces ima za njih, ili zbog njihovog iskustva, znanja i-ili pozitivnih osobina, koje mogu biti dragocene za tok i rezultata procesa, pored vlasti i državnih institucija, građani su naveli sledeće:

Mediji
Nevladin sektor

*Mladi
Žrtve
Dobri ljudi
Osobe iz mešovityh brakova
Osobe koje imaju pozitivna iskustva i volju za saradnjom
Verske zajednice*

Najzad, ukazano je i na značaj ekonomskog i ukupnog društvenog i kulturnog razvoja, izgradnje morala i pravne države, kao i poštovanja ljudskih prava, postojanja zakona koji garantuju prava svim grupama, kao važnog preduslova uspešnog procesa istine i pomirenja.

Mediji i nevladine organizacije

Mediji su, pored državnih organa, najčešće pominjani kao ključni faktor u procesu istine i pomirenja. Pri tome, preovlađuje stav o neophodnosti njihove transformacije od izazivača sukoba u pozitivne aktere procesa istine i pomirenja. Slično mišljenje iskazano je i u vezi uloge i značaja verskih zajednica.

„Uloga medija u ovom procesu pomirenja, tj. uloga pre svega u procesu saznavanja istine o onom što se dogodilo na prostorima bivše SFRJ i stvaranja poverenja, bolje reći ponovnog uspostavljanja poverenja među narodima, značaj te uloge je isto onoliki koliki je i značaj medija u raspadu SFRJ tj. u razaranju bivše države“; (Novi Pazar)

„Do pomirenja može doći jedino ako na tome porade i mediji jer su mediji ti koji su rastavili narod“ (Novi Pazar)

„Kada razmišljam, da tako kažem, o marketinškom prezentovanju te teme pomirenja... kako prezentovati na najbolji mogući način, mislim da je kod pomirenja veoma bitan taj nastup prema širokoj javnosti i jedno, da tako kažem, postepeno uvlačenje u razmišljanje svih ljudi.“ (Niš)

Istovremeno je ukazano na sporost, odnosno nezadovoljavajući nivo transformacije medija, i, posebno, na odsustvo jasnog stava i aktivne podrške vlasti, koja se smatra važnim preduslovom promene uloge medija:

„Čuli smo već tu priču... šta su sve mediji učinili i napravili u našim glavama, naravno kod određenog broja ljudi, da su ih poslali na ratište gde su oni učinili to što su učinili. Tako isto mediji mogu, ja smatram da mogu, da učine ono suprotno. Ali moraju da aktivno rade na tome, a da bi aktivno radili moraju imati aktivnu podr-

šku i jasan kurs vlasti. Mi od 5. oktobra do danas nemamo taj jasan kurs vlasti u tom smislu, bez obzira što se oni deklarativno zalažu za sve ono što mi pričamo“ (Novi Sad)

Doprinos pojedinih nezavisnih medija, kao što su, na primer, časopis *Vreme* i TV B92, rasvetljavanju prošlosti, iako značajan, ocenjen je kao nedovoljan zbog njihovog ograničenog uticaja na stvaranje javnog mnjenja. Istaknuta je neophodnost inicijative javnih servisa u procesu, kao i uključivanje svih televizija i dnevnih novina, i to na takav način da sadržaji kojim se pomaže stvaranju celovite slike o prošlosti budu stalno prisutni i, samim tim, neizbežni - „da ljudi ne mogu da pobegnu od nje“. Ta neizbežnost se u teoriji smatra ključnim elementom u procesu suočavanja sa prošlošću. Kako ističe poznati kriminolog i borac za ljudska prava Koen, „to podrazumeva proizvođenje većeg broja neprijatnih informacija dostupnih većem broju ljudi...Informacije treba da budu redovne i dostupne: da promiču pred našim očima kao najnovije vesti na ekranima na Tajms skveru.“²²

U ovom pogledu najilustrativnije je mišljenje izneto na tribini u Beogradu, po kome je za istinu i pomirenje u Srbiji od ključnog značaja dovesti u kontakt tri grupe aktera: ljude koji poriču, ljude koji se intenzivno bave procesom saznavanja istine i medije:

„Kako mi da pomirimo te priče: Jedan deo našeg društva koji zna, a ne želi da zna, jedan deo ljudi koji vidi a ne želi da vidi, prosto ne želi da obelodani ono što je očigledno i onaj, doduše ne baš glasan deo našeg društva, koji istražuje to, koji pokušava da nekako to iznese u medije i na kraju imamo i tu treću stranu, medije koji imaju neki čudan odnos, rekla bih pomalo licemeran, na primer studio B koji je krenuo pozitivno pa sad nešto nadrivaju“.

Međutim, bilo je i drugačijih mišljenja, prema kojima su „pročišćenje“ medija i njihova „istinska nezavisnost od uticaja vladajućih struktura“, ali i odgovarajuća edukacija i profesionalizacija, uslovi za njihovo preuzimanje ključne uloge u procesu pomirenja. Ili, kako je učesnik jedne tribine, i sam novinar, rekao: „*Za istinu i pomirenje potrebni su novi mediji*“.

Kao značajni akteri procesa istine i pomirenje isticane su i nevladine organizacije, čija uloga se pre svega vidi u jačanju svesti građana i u pokretanju suštinskih tema. Dosadašnje aktivnosti nevladinih organizacija se uglavnom ocenjuju kao značajne, ali izolovane i bez većeg efekta. Kao preduslovi veće efikasnosti aktivnosti nevladinog sektora, ali i uspešnosti procesa u ce-

---

²² Koen, S. (2003) *Stanje poricanja*, Samizdat B92:Beograd, str.416

lini, istaknuti su aktivna uloga vlasti u procesu i saradnja i razmena iskustava između nevladinog sektora i državnih institucija.

„...Dok god vlast aktivno ne učestvuje u ovom delu priče i dok god samo predstavnici medija ili nevladinih organizacija koji se ovim pitanjem bave sede u ovakvim zatvorenim prostorima, mislim da neće biti preterano mnogo efekta“. (Novi Sad)

„Ako se ovim problemom budu bavile samo NVO ili se budu bavile samo institucije bez nečega što jeste razmena iskustva, mi nećemo brzo doći do te situacije da smo na putu onoga što nije konačno rešenje problema, ali jeste ulazak u ovaj proces“ (Novi Sad)

Mladi, dobri ljudi, osobe koje imaju pozitivna iskustva, osobe iz mešovitenih brakova i verske zajednice

Značaj uključivanja mladih ljudi u proces istine i pomirenja osvetljen je sa dva aspekta. Ukazano je na pozitivni potencijal koji mladost nosi, posebno u smislu otvorenosti za promene i nova iskustva, i na njihovu neopterećenost prošlošću. Pro tome je posebno ukazano na značajnu ulogu mladih koji su već aktivni u političkom i društvenom životu, poput podmladaka političkih partija i mladih iz NVO. Istaknuto je i zanimljivo mišljenje, bazirano na iskustvu rada organizacije „Zdravo da ste“ da deca i mladi mogu biti inicijatori promena u odraslima. Kako je istakla psihološkinja Nina Đurđević,

„Oni su dosta otvoreni za neka nova iskustva, mogu lakše da se adaptiraju, menjaju stavove, nisu toliko ograničeni prošlošću. Ako krenete od te grupacije, vi stvarate jedan lanac u kome možete delovati i na neku odraslu osobu, koja ima više izražene stavove, u stvari predrasude, koje se najteže menjaju.“

Takođe, pomenuto je i mišljenje da bi „u sve ove razgovore trebalo uključiti one mlade ljude „koji su putovali po bivšoj Jugoslaviji i svetu, koji su članovi nekog međunarodnog udruženja“, dakle koji imaju veću spremnost za prihvatanje građana drugih zemalja i nacionalnih grupa. Na drugoj strani, pak, čula su se i mišljenja da u procesu treba obratiti posebnu pažnju na mlade jer oni nisu homogena grupa i često već imaju čvrsto izgrađena negativna sećanja i-ili predrasude prema drugim grupama.

Ukazano je i na opasnost koja potiče iz činjenice da, kada se radi o veoma mladima i deci, upravo okolnost da nemaju skoro nikakvo sećanje može da ih učini pogodnim metama manipulacija i „popunjavanja praznina“ jednostranim istinama i negativnim emocijama:

„Mladi koji nisu bili ni rođeni kada je rat počeo, oni i te kako znaju. Oni znaju zato što samo o tome slušaju u kući, oni su ispranog mozga, njima je servirana samo jedna istina i to negativna istina... Oni skroz mali su najgori za sledećih trideset godina . Zato što im se servira najčistija jednostruka istina, crno - bela istina koju svi razumeju. (Dr Zoran Ilić)

Na tribini u Subotici je ukazano na rezultate istraživanja koje je sprovela Iren Gabrić-Volnar, koji pokazuju da su „mlade generacije mnogo kritičnije prema suživotu i da mnogo više problema vide u integraciji na nacionalnoj bazi nego starije generacije“ Takođe, skrenuta je i pažnja na važnost aktiviranja mladih s obzirom da oni jesu „deo društva, ali pasivni deo“ i to „baš zato što ih je društvo takvim učinilo“.

Ukazano je i na dragocenu ulogu koju u procesu mogu imati ljudi koji su još za vreme sukoba pokazali spremnost da praštaju i odbili da na nasilje odgovore nasiljem, kao i ljudi koji imaju pozitivna sećanja. Slično je i sa ukazivanjem na značaj uključivanja ljudi iz mešovitih brakova. Mnoštvo pozitivnih primera²³ koji su izneti ukazuje na visoko vrednovanje i veliki značaj koji učesnici daju ljudima koji su imali hrabrosti da budu „dobri u vremenu zla“, odnosno da nezavisno od šire podrške započnu sopstvene procese istine i pomirenja.

Žrtve

Uključivanje žrtava rata u proces istine i pomirenja predstavljalo je važnu temu na gotovo svim tribinama. Kao žrtve o kojima se posebno mora voditi računa istaknute su porodice nestalih, porodice logoraša, izbeglice i deca, ali i učesnici rata, posebno kada su usled posledica rata završila na psihijatrijskim klinikama. Takođe, kao važna okolnost, o kojoj se mora voditi računa u procesu, istaknuta je i masovnost viktimizacije, odnosno činjenica da je većina stanovništva na prostoru bivše Jugoslavije doživela neki oblik viktimizacije. U tesnoj vezi sa tim ukazano je i na neophodnost svesti o visokom nivou traumatiziranosti onih koji su došli u Srbiju jer su prognani iz svojih domova iz Bosne, Hrvatske i sa Kosova, kao i o dugoročnom delovanju transgeneracijski prenetih trauma.

„Svi smo mi izgubili po nekog dragog na Kosovu. Aca je, recimo, ostao bez zeta, njegov zet je kidnapovan, Smiljin zet je ubijen na Kosovu, a moj jedan ujak je zaklan pred svojom kućom“ (Niš)

---

²³ O ovome je bilo više reči u delu o pozitivnim primerima koje su izneli učesnici.

„Ne možete vi čoveku isključiti sve emocije, neko je doživeo smrt, neko je doživeo ranjavanje, neko je doživeo paljevinu kuće – u Hrvatskoj, Bosni. To su stvari koje ne možete vi od čoveka eliminisati, on nije robot“ (Niš)

„Kako ću ja detetu objasniti ko su ti Šiptari koji su mu ubili oca koji nikome nije zasmetao, magistar mašinstva, šta je on kome kriv. Dete nikada nije videlo oca niti otac njega i da nema pravo da ode na grob svoga oca. On će pitati ‘Zašto ja nemam ta prava?’ Zašto druga deca idu na grob oca ili majke, a zašto ja nemam to pravo da vidim gde je moj tata sahranjen?“ (Niš)

„Primer porodice Kostić... osamnaest duša iz te porodice je pobijeno na kućnom pragu. Mislim, u jednoj kući, iz jednog dvorišta su odvedeni“ (Niš)

„Nemate jednu porodicu, imate hiljadu i nešto kidnapovanih. Drugi su doživeli druge nesreća u celom događaju, tako da nije to samo grupa od sto ljudi, ima na hiljade nas“ (Niš)

„...Imaćemo mi sad i generacijske probleme. Ja znam ljude - ko god da je bio u logoru - otac, majka ili sin - pate najbliži kao da su oni bili u logoru. Više su žrtve članovi porodice nego mi što smo bili u logorima“ (Beograd)

Takođe, uočeno je i da postoje razlike u traumama koje ljudi nose generacijski, postoje razlike ne samo između ljudi različite nacionalnosti, već i između Srba iz Srbije i Srba van nje i među samim Srbima iz Srbije, među izbeglicama, mladima, starima i drugim naizgled homogenim grupama. Sva ta stradanja, koja su akumulirana i na različite načine se prelamaju u životima ljudi, oblikuju različite načine razmišljanja u vezi suočavanja sa prošlošću.

Iskristalisala su se dva, naizgled suprotstavljena, stava o spremnosti neposrednih žrtava da se uključe u proces istine i pomirenja i o pravom vremenu kada one treba da se uključe.

Na jednoj strani, učesnici, naročito stručnjaci, koji su radili sa žrtvama torture, ali i same žrtve, isticali su spremnost žrtava i njihovih porodica da razgovaraju sa zločincima, da oprostite i pomire se.

„Ja sam imala strašnu tragediju, jer je meni od ćerke moje poginuo zet, a dete je rođeno četiri meseca posle njegove smrti. Možda sam ja trebala biti ta koja, koja bi trebalo da, baš ono što kažu po srpskom, zabrazdi, da neću da idem tamo, ali ja sam bila spremna da odem“ (Niš)

Na drugoj, pak, strani, ukazivano je na opreznost kada su u pitanju žrtve, posebno porodice sa velikim gubicima, odnosno na sporost procesa kada su oni u pitanju. Isticano je da te porodice, iako značajne, ne treba da bude prve u procesu. Pri tome, posebno su izdvojene porodice nestalih lica, kako zbog visokog nivoa traumiranosti tako i zbog visokog nivoa kompleksno-

sti i težine puta ka pomirenju, jer se u njihovom slučaju istina ne zna, ne može se saopštiti a samo njeno saznavanje je skopčano sa brojnim problemima i krajnje je neizvesno. Postavlja se, samim tim, pitanje kako oni mogu da oprostite, ako „ne znaju šta da oprostite“, a, kako je dobro primetio dr Zoran Ilić, uvodničar na tribini u Beogradu, proces opraštanja prethodi procesu pomirenja.

„U čemu je razlika kada telo postoji, kada je pronađeno, kada postajemo svesni da je osoba preminula i kada ne znamo šta se desilo..... Proces žaljenja je stao, normalno se žali od 6 meseci do godinu dana, naravno da to ne znači zaboravljanje preminulog. Međutim neizvesnost, neverica opstaju, ne postoje rituali uobičajeni u našoj kulturi sahrane i u takvoj situaciji, kada ne mogu biti sprovedeni rituali, nemoguće je znati kada će sve to prestati.. Ono što pogađa jednu osobu pogađa celu porodicu, ono što pogađa celu porodicu pogađa generaciju ljudi, ne postoji period kada možemo reći da osoba prestaje da se nada, da će se kojim slučajem nestala osoba pojaviti, ili nemogućnost da se proces žaljenja sprovede do kraja predstavlja ogroman problem, posebno kad su u pitanju osobe koje pored depresije imaju i posttraumatski poremećej a istovremeno postoji nemogućnost da se proces terapije završi“ (Beograd)

Uočena je i važnost blagovremenog aktivnog uključivanja izbeglica u proces utvrđivanja istine o nedavnoj prošlosti:

„Mislim da bi, pre svega, trebalo uključiti sve te ljude koji su i u sadašnjoj državi bačeni na margine nekog najbednijeg života. Lepo je pričati, ali je još važnije čuti njihove istine...Mislim da bi sve to trebalo iz početka i ljudski krenuti i videti te tragedije i videti kako izaći iz tog zla koje je iza njih, raznoraznih životnih, najsitnijih problema, oni ne vide izlaz... Trgovine je bilo i za vreme rata između svih zaraćenih strana, bilo je svega, ali najveću cenu su platili upravo ti mali ljudi, koji čine i jednu i drugu i treću stranu“. (Velika Plana)

„...Izbeglice pominjem zato što su izbeglice jedna od posledica naše nedavne prošlosti bez obzira da li je reč o kršenju ljudskih prava ili o zločinima. Ali ovaj problem govori da u društvu nema svesti o značaju tog problema - normalizacija prilika u Srbiji direktno radi protiv izbeglica. Oni su uglavnom bili nezaposleni a do sredstava za život su dolazili uglavnom tako što su bili uključeni u sivu ekonomiju ili šverc. Potiskivanjem ovog oni ostaju bez prihoda, nemaju kapital kojim bi mogli da započnu neki biznis, tako da je njihova perspektiva jako loša. Oni su problem koji će dominirati, pratiti Srbiju kroz čitav 21 vek, ali u društvu nema svesti o značaju tog problema. Oni mogu biti neko socijalno tlo koje će generisati separatističke ideje, mitove o srpskim zemljama. Izbeglice su jedna od važnih tema kada govorimo o suočavanju sa prošlašću i pomirenju“. (Novi Sad)

Sličnost iskustava žrtava koje pripadaju raznim nacionalnim grupama i njegovo prepoznavanje, takođe, je u više navrata isticano kao potencijal u procesu istine i pomirenja. U tom pogledu, veoma je ilustrativan dijalog između dr Zorana Ilića i izbeglice iz Hrvatske na jednoj od tribina:

Z. Ilić : Pre dva - tri meseca, kada smo pričali u Beogradu, uglavnom su bili ljudi sa Kosova, iz Hrvatske i BiH, i ljudi iz udruženja logoraša. Pojavila se jedna ideja koja je zanimljiva, a to je da pomirenje treba da započnu žrtve i na jednoj i na drugoj strani. Kada bi se našla udovica Hrvatica i Vi, da li bi ste mogli da razgovarate sa njom?

Izbeglica: Ja sam razgovarala sa jednom Hrvaticom kojoj je muž poginuo.

Z.Ilić: Kakav je to razgovor bio? Da li ste osećale da postoji mogućnost pomirenja između vas dve?

Izbeglica: Isto smo osećale, više me je ona razumela nego moji najrođeniji. Iako je ona u mnogo boljem položaju, situirana je i u svojoj kući, ima dva sina koji studiraju u Zagrebu i imaju stipendije kao deca palog borca. Razgovor je bio isti – ista je bila toplina, ista je bila muka i ni malo joj nije bilo važno to što je u boljoj poziciji.

Čime se treba baviti?

Ideja da suočavanje s prošlošću mora da počne od saznavanja istine prožimala je sve tribine i odgovore na pitanja postavljena u brošuri i javnom pozivu. Preovlađujući stav o predmetu bavljenja u procesu istine i pomirenja jeste da se treba baviti utvrđivanjem istine i to:

- O žrtvama*
- O zločincima*
- O zločinima*
- O pozitivnim primerima*
- O inicijativama u vezi istine i pomirenja*

Više učesnika se založilo za naučni pristup, odnosno dolaženje do što je moguće konkretnijih i pouzdanijih podataka.²⁴ Pri tome je posebno istak-

---

²⁴ Slično smatra i Koen, ibidem.

nuta važna uloga koju u tome imaju stručnjaci iz oblasti sudske medicine, posebno kada se radi o istini o torturi i nestalim licima. Kao veoma važno, iskristalisalo se utvrđivanje istine o zločinima činjenim kako u bližoj, tako i u daljoj prošlosti, odnosno istorijske istine i istorije poricanja i nemirenja. Pri tome se posebno insistira na važnosti utvrđivanja istina o zločinima svih strana i povezivanja tih istina u celinu, kako bi se razumelo šta se desilo i prevazišlo poricanje. Takođe, ukazano je i na značaj utvrđivanja istine o zločinima izvršenim u Srbiji za vreme Miloševićevog režima.

„Tako da treba istinu znati sa svih strana, da se zna istina na Kosovu, istina na Baniji, Kordunu, Lici, Kninu, da se zna sve to i ako je bolno ali treba se znati“ (Beograd)

„Hajde da stavimo to na neku vagu; ona ne može da bude tačna sto posto, ali makar približno da vidimo kome se to sudi, za šta mu se sudi, ko je šta uradio, uopšte ne bežimo od toga da među Srbima ima zlikovaca. .. postoji i druga strana i oni su činili zločine, da vidimo koliki su ti zločini. Veoma je bitno u tim međusobnim razgovorima da vidimo gde smo, gde su oni, gde smo mi, gde su Šiptari na Kosmetu i sve je to povezano, ne možete odvajati“. (Niš)

„Najjača poruka većine ljudi jeste potreba da se čuje i naša strana, da se vide i naše žrtve, da se čuje i naš deo istine.“ (Niš)

Međutim, važno je istaći da se relativno često čulo i mišljenje da svaka strana treba, pre svega, da čini napore ka saznavanju istine o zločinima svojih sunarodnika.

„Da bih ja saznao istinu, moje saznanje istine ne zavisi ni od Hrvata, ni od Albanaца ni od Muslimana; ja sam spreman da saznam istinu i o Srebrenici i o Ovčari i meni je drago što se vodi postupak koji je danas počeo u Beogradu. Mislim da ljudi koji su to radili ne čine čast ni nama ni našoj istoriji ni našoj ratničkoj tradiciji, ako hoćete, apsolutno nikome. I oni zaslužuju apsolutno najveću kaznu. U isto vreme, nisam previše zainteresovan da li će Hrvati da se suoče sa svojim zločinima. Tu imam jedan ambivalentan stav. Što se mene tiče, meni je bitno da mi ovde utvrdimo istinu, da vidimo šta je bilo u Srebrenici, na kraju krajeva, da vidimo šta se stvarno desilo u Srebrenici.“ (Niš)

„...I da svako počisti svoje dvorište..Mene bi to trebalo prvo da interesuje i sada me interesuje, ali voleo bih da vidim i kako će to ostali uraditi“ (Niš)

„Mislim da mi, kada govorim mi, mislim na Srbe kao narod, a ne na Srbiju kao višenacionalnu državu, treba da znamo istinu o Srebrenici, o granatiranju Sarajeva, Dubrovnika, Vukovara itd. Mislim da je to istina koja oslobađa, da znamo šta je to tamo tačno urađeno i naravno poimenično ko je komandovao tim jedinicama i, naravno ukoliko je moguće, ko su ljudi koji su učestvovali u streljanju“ (Niš)

„Bavimo se sobom, drugi neka se bave sobom“ (Niš)

„Što se tiče moralne strane, mi bi smo trebali da prikazemo izložbu samo sa zločinima vršenim u naše ime, a oni nek prikažu svoje zločine u Zagrebu, Prištini, već gde“. (Niš)

U tesnoj vezi sa utvrđivanjem činjenica je i nužnost razumevanja, kako žrtava, tako i zločinaca i zločina. Ističe se značaj utvrđivanja i prihvatanja istine za razvijanje saosećanja sa žrtvama, bez obzira na njihova obeležja, kao i za „prevazilaženje sopstvenih rana“, za „prepoznavanje sličnosti u iskustvima drugih“ i za oprostaj:

„Sećati se žrtava svog ali i drugih naroda; ne preuveličavati svoje, ne umanjivati tuđe žrtve“ (Radovan Ristanović, brošura).

„...Mnogo malih, običnih stvari treba da se desi svima nama, a već dugo nam se ne dešavaju te male i dobre i jednostavne stvari i obične stvari, da stalno budemo osetljivi na ono što se zove individualna ljudska priča, ljudska žrtva, da nam stalno pitanje ne bude ko odakle dolazi, da budemo, znači, u stanju da se slušamo i da se ovo što se vidi na ovom plakatu, ta budućnost, da zaista počne da dobija neke konkretne oblike“. (Velika Plana)

„Ja stvarno razumem i bol i rane, ali sam za to da, ako uspemo to da prevaziđemo, ako uspemo da na neki fin, dobar i ispravan način pređemo preko takvih stvari, ne kažem da zaboravimo, već da oprostimo jedni drugima, možda će ipak biti pozitivne budućnosti, možda ipak postoji nada“ (Leskovac)

U više navrata ukazano je na značaj razumevanja zašto je neko bio agresivan, odnosno vršio zločine, jer tek onda kada razumemo moći ćemo da oprostimo i prihvatimo izvinjenje.

„Ključ priče je razumevanja onog drugog. Strah je osnovni razlog što su ljudi agresivni. 90% agresije dolazi od straha, slabosti i nesigurnosti.“, istakao je dr Zoran Ilić, objašnjavajući ženi izbeglici iz Hrvatske napad koji je doživela i uzvratila ženi koja se uselila u njenu kuću (tribina u Vrnjačkoj Banji). Ukazano je da je važno razumeti izvore agresivnosti kod ljudi i insistirati na uočavanju sličnosti kako u poziciji žrtve tako i u agresivnosti:

„Jedna osoba muškog pola, dosta naočita i visoka, je jurila za mnom i vikala ‘gde ste vi na Kosovu?’, opaučila me pendrekom u glavu, u rame, i tako u nekoliko delova tela, posle čega sam ja ostala invalid. Moj vid na levom oku nije više kao što je bio, on je samo 20 %. Gde je ta osoba danas i na koji način ja želim da se ona meni izvini? Ja bih volela da samo razumem, ja mislim da je to sve ono što mi tražimo, ja bih volela da nađem tog čoveka i da nekako zavirim u taj mozak i vidim šta to tera ljude da rade to na bilo kojoj strani“. (Beograd)

„1999. godine su ljudi počeli da dolaze sa Kosova, i ja i moja sestra smo se trudile da im koliko- toliko pomognemo i otišli smo u kolektivni centar na Avalu, koji se tek otvarao, gde je bio haos, nije se znalo još šta se dešava i sreli smo se tamo sa tim ljudima i pitamo se za zdravlje, ko je, gde, šta je... Stoje sad tu neki pristali momci, tek pristigli sa Kosova i kažu: „I mi smo isto bili u Beogradu 1996/97, bili smo policajci“. Dok smo mi šetali, tražili da nam se priznaju naši izbori, koje smo mi lepo izglasali, ti neki ljudi koji su sticajem okolnosti radili taj neki posao bili su prinuđeni da budu sa one druge strane i da nas biju. Da li su svi bili ne znam i nije moje da prosuđujem, oni znaju i njihova savest zna. Tri godine docnije cela stvar se menja, persona koja je bila pretučena je u poziciji da pomogne nekome koji je tada bio u poziciji sile, prosto se te stvari menjaju“. (Beograd)

„Pošto se to vidi iz raznih primera, očas posla se situacija promeni, onaj koji je u poziciji moći dođe u poziciju nemoći“. (Beograd)

„Kad uočimo sličnost u agresivnosti možemo nešto da napravimo... Lako je uočiti sličnost i biti žrtva, ali sličnost u biti agresor može samo onaj ko shvati da je taj isti agresor nekad bio žrtva... To je osnov, to je veza. Kada kažem da je trauma, dodirna tačka i most, ja to stvarno mislim“. (Dr Zoran Ilić)

Veoma je važno da se dosta često čulo da, pored istine o zločinima, dakle o negativnoj strani, treba saznati i pozitivni deo priče, poput istine o ljudskoj solidarnosti, primerima saradnje, prijateljstva i brakova ljudi različitih nacionalnosti - tokom rata i danas. Uz to, naglašen je i značaj čuvanja lepih uspomena na život u zajedničkoj zemlji, i, uopšte, značaj pozitivnih sećanja, kao putokaza pozitivne budućnosti.

„Imam neka divna sećanja na prošlost; imam sećanja iz omladinskog turističkog centra gorana, u Makarskoj, gde uopšte nije bilo važno ko je koje nacionalne pripadnosti, da li je došao iz inostranstva ili iz neke od bivših republika. Voleo bih da pozitivna budućnost opet ima takav neki tok i takva da nam bude budućnost.“ (Niš)

„Veoma je važno uočiti značaj pozitivnog sećanja, i pozitivnih primera ljudi koji su u ratu pomagali jedni drugima, bez obzira na kojoj strani su bili i kojoj nacionalnoj grupi su pripadali“. (Velika Plana)

„Kada postoji čitava istorija loših odnosa poverenje se gradi na bilo kakvim postojećim iskustvima i sećanjima na ono što je dobro i ono što je pozitivno.“ (Subotica)

„Imam vrlo pozitivna sećanja na svoje detinjstvo, imam tu pozitivnu prošlost i smatram da ljudi koji imaju takav odnos prema prošlosti mogu dosta toga dobrog da urade što se tiče ovih inicijativa“. (Kragujevac)

Pored utvrđivanja istine o zločinima i o pozitivnim događajima, ukazano je i na važnost dolaženja do istine o tome šta se u pogledu procesa istine i pomirenja dešava u drugim delovima bivše Jugoslavije, i na neophodnost razmene informacija u vezi toga.

„Interesuje me jeste li u toku da li to rade i tamo na Kosovu Šiptari, da li oni pokušavaju sa svojim ljudima da razgovaraju o tome i da li pokušavaju Hrvati i Muslimani tamo, da oni sa svojim ljudima vrše neke dogovore, razgovore na ovom nivou?“ (Niš)

„Mislim da bi za uspešnost suočavanja bilo jako važno da imamo informacije šta je to što ta neka druga grupa ima kao frustraciju od naše grupe, ali ne zato da bi to opovrgavali, već da bi razumeli šta se dešavalo. Mislim da tek posle takvog razumevanja može stvarno da dođe do suočavanja“ (Niš)

„Svakako je potrebno da znamo da i druga strana ima ambicije i namere da radi na tom pomirenju. Kad bi postojala neka izložba o zločinima nad Srbima prikazana u Hrvatskoj, pa ne znam verovatno bi reakcija bila slična kao i ovde.... mislim da ovom narodu treba malo ohrabrenja i nekog podsticaja da i sa druge strane ima dobre volje za tako nešto“ (Knjaževac).

„Ako hoćemo da idemo tim putem a svakako da moramo, možda nema dovoljno informacija kod nas o takvim pokušajima sa druge strane. Mislim da je to u pitanju. Jer ipak nemamo mi prave informacije o tome šta se događa tamo, evo poneko od nas je išao i nisu svi, većina nije. Tako da mislim da bi u tom smislu trebalo više nekih stvari i od ovakvih tribina videti kako se one odvijaju na drugim mestima.“ (Knjaževac)

„...Moramo da se trudimo da uspostavimo kontakte sa organizacijama kao što su Viktimološko društvo, Žene u akciji-negde u Bosni, negde u Hrvatskoj, na Kosovu, da pokušamo da uspostavimo neku mrežu, da pokušamo da se međusobno podržavamo i da istovremeno radimo na ovim stvarima da bi pokazali ljudima u Hrvatskoj, odnosno, da pokažemo da radimo. Postoje sigurno pozitivne stvari i pozitivni projekti u Hrvatskoj. Ali treba da naši ljudi, evo ovde u Velikoj Plani, i u Nišu i u Kragujevcu, postanu svesni toga da svi imamo potrebu i svi imamo želju da prevaziđemo strašnu prošlost i da se okrenemo budućnosti“ (Velika Plana)

Koje opšte karakteristike treba da ima proces da bi bio uspešan?

Učesnici su izneli više predloga koji se odnose na važne karakteristike/preduslove uspešnosti procesa istine i pomirenja. Ti predlozi se mogu sumirati na sledeći način:

*Jasan koncept budućnosti,
Koristiti znanje stručnjaka i autoritet nekompromitovanih ličnosti,
Koristiti iskustva drugih zemalja, posebno iskustva iz regiona gde je proces pomirenja uznapredovao,
Proces treba da bude višestruk,
Voditi računa o rasprostranjenosti viktimizacije i traume/ Podrška, pomoć, osnaživanje,
Proces treba zasnovati na individualnom pristupu, treba podržavati kontakte pojedinaca iz različitih grupa,
Promovisati otvoren dijalog,
Učiniti proces masovnim/prisutnim u svakodnevnim aktivnostima i svakodnevnom okruženju,
Učiniti proces vidljivijim/medijski veoma prisutnim,
Informacije treba prezentovati na način razumljiv većini ljudi,
Horizontalno povezivanje na lokalnom nivou,
Umrežavanje i koordinirane aktivnosti,
Rad na sebi,
Prestatu sa optuživanjem,
Pozitivan odnos prema životu.*

Kao što se može primetiti, svi navedeni predlozi predstavljaju predloge za delovanje na odgovarajući način kako na globalnom, tako i na individualnom nivou. Većina predloga odnosi se na metode koje treba koristiti u procesu, i podrazumeva promenu odnosa ne samo prema prošlosti, već i prema sadašnjosti, budućnosti i ukupnog odnosa prema sebi i drugima.

Kao važan preduslov uspešnog puta od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti uočeno je postojanje jasnog koncepta budućnosti/cilja, koji danas u Srbiji ne postoji.

„Mislim da se možemo sećati te prošlosti samo pod uslovom da imamo neki koncept budućnosti. E sad je pitanje da li mi imamo koncept budućnosti i koji je to koncept. Pošto je taj koncept budućnosti veoma nejasan.... onda je i pitanje kako ćemo

se sećati prošlosti, a da premostimo podele vrlo upitna... I to pitanje moći u budućnosti, kako će se ona podeliti..... pitanje budućnosti je zapravo ključno pitanje, kako ćemo se odnositi prema prošlosti“ (Beograd)

„I potpuno se slažem sa vama kad kažete budućnost.... Rešenje problema nije cilj, to je preskakanje prepreke. Cilj je ono što sledi, a cilj mora da bude pozitivan..... Ista stvar je i ovde - mi moramo da se borimo za nešto a ne protiv nečega. Ako se borimo protiv nečega, onda leševi tu malo smetaju. Onda to strašno iritira, onda nam je dosta jer smo prezasićeni“ (Beograd).

Pri tome je ukazano i na potrebu dekonstrukcije nacionalizma, kao na važan preduslov za uspešno kretanje ka pozitivnoj budućnosti. Pored toga, kao važni preduslovi i osnova uspešnog procesa iskristalisali su se još i stručna znanja i nekompromitovani autoriteti, koji su nepristrasni i informisani, iskustva drugih zemalja, svest o široko rasprostranjenoj viktimizaciji i (višestrukim) traumama širokih slojeva stanovništva, pa samim tim i svest o tome da su velikom broju ljudi potrebni pomoć, podrška i osnaživanje. Takođe, iz ukupne diskusije i iz pojedinačnih predloga proističe da proces treba da bude višestruk, tako da uključi i principe restorativne i retributivne pravde.

Učesnici koji su smatrali da treba koristiti iskustva drugih, uglavnom su imali u vidu iskustva Nemačke, Francuske, Severne Irske i Južne Afrike. Pri tome je uočeno da iskustva drugih treba uzeti u obzir kao osnovu lakšeg dolazanja do puta koji će biti primeren specifičnostima naše situacije. Uočen je i značaj korišćenja iskustava drugih zemalja bivše Jugoslavije, kao i da treba početi od onih delova u kojima je situacija takva da je lakše pričati: „tamo gde smo ugasili vatru, lakše krećemo u priče“. Pri tome, kao primer je naveden pokušaj pravljenja unije raseljenih Srba sa Kosova sa izbeglicama iz Krajine jer „oni su malo mirniji, kod nas je mnogo napeto“

Kada su u pitanju metode koje svakako treba primeniti u procesu, iz dobijenih predloga proističe da metode treba da odražavaju inicijativu, odnosno delovanje, na sva tri nivoa: makro, mezo i mikro. U tom smislu, građani smatraju da je otvaranje ovih pitanja važno kako na individualnom tako i na širem društvenom planu, pri čemu su posebno važni neposredni kontakti ljudi iz grupa u konfliktu, otvoreni dijalog na svim nivoima i u svim prilikama, uključujući svakodnevni život.

„Znači kad razmišljamo kako sad postići masovno pomirenje da svi mi jel' iz Srbije, nekako izgradimo poverenje u ljude koji žive u Hrvatskoj ili u Albance sa Kosova, to deluje je li kao jako težak zadatak da se to desi na nivou jednog društva. Ali kada razmišljamo o tome na individualnom nivou, mislim da je to nešto na šta mi

možemo da delujemo, na ličnu odgovornost, a to je znači kontakt, otvorenost, uvažavanje i slušanje. Mislim da je to neka tačka u kojoj se taj proces može lakše ostvariti.” (Knjaževac)

„Mi ne treba da čekamo nikoga drugog da će otvarati ova pitanja, zapravo svako od nas treba da ih otvara ali ne mislim da ih otvara samo na zvaničnim mestima na nekim organizovanim formama, nego svako kroz svoje svakodnevne aktivnosti.“ (Beograd)

„Ja sam za aktivan pristup i to pristup na svim nivoima od mikro nivoa, gde ćemo se miriti jedan na jedan u braku na primer, ili u odnosima kakve smo videli na filmu, gde će ljudi naučiti da razgovaraju, da slušaju, i gde će naučiti kulturu dijaloga koji nije nasilan...“ (Dr Zoran Ilić)

„Povratak poverenja na individualnom nivou je potpuno individualna stvar. Vi ste sa komšijom dobri, ako je komšija dobar. I mi smo mnogo puta u poslednjih 10 godina isti ovaj zaključak izveli i nema tu šta, treba na ovom individualnom nivou više da poradimo, više nego što je potrebno poraditi u Kragujevcu, Nišu i Beogradu ili bilo gde su ljudi potpuno iste nacionalne strukture pa se opet ljudi vole ili ne vole, trpe ili ne trpe.” (Novi Pazar)

Uočeno je i ono što su sve tribine nedvosmisleno potvrdile a to je da, iako je razgovor često bolan, postoji potreba ljudi da pričaju, i da to treba iskoristiti kako bi se došlo do istine, uspostavljanja odnosa poverenja a onda i pomirenja. Pri tome je kao model razgovora uglavnom sugerisan razgovor sa što manje emocija, u opuštenoj atmosferi i uz maksimalno slušanje i prepoznavanje u iskustvima drugih. Ukazano je da kroz razgovore i osveščivanje stereotipa koje imamo jedni o drugima možemo doći do prepoznavanja sličnosti između različitih grupa.

„Bez tog međusobnog razgovora dve strane, neće nikada moći da se dođe do pomirenja, poverenja, ako ne bude tog obostranog dijaloga, koliko god on nekada bio težak. Osećam se pozvanom da i teške stvari nekada moram da učinim“ (Niš)

„Postoji jedna velika potreba za razgovorom na ovu temu, ma koliko on nekada imao i dimenzije agresivnog i međusobnog neslušanja, ali iza toga je očigledna potreba za nekom međusobnom komunikacijom“. (Subotica)

„Zato je jako bitno da to osvestimo i da to razmenimo jer onda postanemo svesni koliko imamo slične stereotipe o nama i o našem narodu, koje su uvek pozitivne, jer mi smo je li poštteni, vredni, pravedni i sl. a ona druga strana je to mnogo manje, i onda negde vidimo da na tom nivou postoje i jako velike sličnosti među grupama i naravno pojedincima.” (Knjaževac)

„O svim pitanjima razgovarati otvoreno, uz međusobno razumevanje i toleranciju..Svako prećutkivanje istine, lažiranje istorije, zataškavanje zločina i genocida, mi-

tomanija i neosnovana tvrdnja da neko treba da ima veća a neko manja prava, stvara osećaj nesigurnosti nepoverenja. Samo tako možemo zatvoriti krug nasilja inspirisan „ispravljanjem istorijskih nepravdi“ i osvetom na etničkoj i vjerskoj osnovi.“ (Jusufović)

„Da bi se to stvorilo, potrebno je mnogo muke i truda, da rekonstruišemo prošlost, oživimo iskustva a da sa vremenske udaljenosti isključimo emocije a uključimo razum, da sagledamo gde smo mi sada.“ (Novi Pazar)

„Mislim da rasprave treba da budu ne samo između Srba, nego i između Srba i Hrvata i Hrvata i Srba, što više zatvorenih krugova, ne pretencioznih, može i bez javnosti, rasprave bez emocija.“ (Dr Desimir Tošić)

Naglašen je i značaj vođenja razgovora na nivou konkretnog iskustva. Posebno je, kada se govori o žrtvama, naglašen značaj konkretnih informacija o iskustvima žrtava („davanje lica žrtvama“), kao način prevladavanja poricanja.

„Svi su imali neku averziju prema raseljenima: oni dobijaju pomoć, zašto vi njima delite kad oni to prodaju na pijaci... ali što se tiče lokalnog stanovništva, nisu svi imali prilike da tu priču (priču jedne raseljene porodice) čuju, da baš takve scene vide, te ne mogu da krivim ni jedne ni druge zbog odnosa jednih prema drugima.“ (Knjažević)

U osnovi velikog broja predloga stoji ideja o omasovljenju procesa istine i pomirenja tako da on bude vidljiv svakom pojedincu i da svaki pojedinac neizbežno u njega bude uključen. Preduslov za to jeste prisutnost u medijima koji imaju veliku gledanost.

„Meni se definitivno čini da ovo treba da bude priča koja se neće pričati ovako, u pojedinačnim pričama, pa onda u malo većim krugovima. To mora da bude priča, velika radna akcija u koju će biti uključeni apsolutno svi, kada se to podigne na neki nivo masovnosti, kada o tome počne da priča i PINK televizija, kada to bude FAST reklama, koju zna svako malo dete. Kada se tema digna na taj nivo, onda ćemo zaista moći da kažemo da stvarno rešavamo taj problem.“ (Niš)

Takođe, ukazano je i na značaj horizontalnog povezivanja ljudi na lokalnom nivou i značaj rada na menjanju i preispitivanju sebe i sopstvenog odnosa prema drugima, što neminovno podrazumeva i usavršavanje veština nenasilne komunikacije. U tom pogledu, posebno su značajni predlozi koji se odnose na neophodnost da se prestane sa optuživanjem i predlozi da svako krene od samoanalize i menjanja sebe. Ovo poslednje je isticano veoma često na tribinama.

„Ono što mi treba da uradimo je da prestanemo da optužujemo druge. To je dobar početak. Ne moramo odmah da kažemo da smo mi krivi. Ako postoje jasne činjenice, onda bar da čutimo i da pognemo glavu...“ (Beograd)

„Baviti se pitanjem pomirenja, istine, traženja pravog modela, automatski znači boriti se sa samim sobom“ (Kragujevac)

„Mislim da suočavanje može da bude plodno tek kada se stvari spuste na najmanju moguću tačku, na nivo individualnog suočavanja - da se svako od nas suoči sa svojim držanjem u vremenu zla, da se suoči sa svojim kukavičlukom, oportunistom, hipokrizijom, prošlošću. Bez tog procesa, proces pomirenja neće biti plodotvoran ni uspešan“ (Novi Sad)

„Uspostavljanje ovog poverenja prvo polazi od sebe lično, i od menjanja tih negativnih emocija mržnje, nepoverenja, razdora. Treba preći na pozitivne emocije (ne bih sad odmah rekla na ljubav), emocije poverenja, nade, saradnje – buditi optimizam i nadu da je promena moguća, da je moguća pozitivna budućnost i to bi mogao da bude izlaz kada bi bili uvereni da budućnost jeste moguća, da ovde svi možemo živeti zajedno i Srbi, Hrvati, Muslimani, Mađari i drugi a bez ovakvih stvari koje su nam se dešavale u prošlosti“ (Subotica)

„Da bi upoznali druge moramo upoznati sebe. Koliko smo mi u ovom trenutku sposobni da upoznamo sebe, da priznamo sebi ko smo šta smo uradili a šta nismo? To je osnovno pitanje koje svaki čovek, svaki normalni čovek treba da postavi sebi, pa tek onda drugima. Da li smo mi kao jedinka sposobni da u jednom određenom momentu izađemo iz sebe, iz sopstvene kože, i stanemo ispred sebe i pogledamo se. Da li smo u toku prošle nedelje uradili i jednu jedinu ispravnu stvar ili smo sve pogrešili. Kada budemo znali odgovor na to pitanje tada ćemo znati i ostale odgovore. Tačno je da istina boli, onakva kakva je, ali mi moramo priznati da svaki čovek šta god da uradi, on je to uradio.“ (Novi Pazar)

“Da bi se do pomirenja došlo treba svi da se suočimo sa onim šta se dešavalo... i ako pomislite da ste i vi nešto u tome doprineli, možete da krenete pravim putem da taj sukob rešite... Možda u ovom našem putu pomirenja moramo da se suočimo sa onim što je bilo u nama i gde smo mi napravili grešku a ne tražiti stalno grešku u drugom” (Beograd)

Nekoliko učesnika je na sopstvenom primeru pokazalo kako samoanaliza vezano za istinu i pomirenje treba da izgleda i koliko je ona značajna. Tako, na primer, veoma ilustrativan primer samoanalize izneo je jedan od naših uvodničara na tribini u Leskovcu:

„Reći ću nešto što sam danas osetio. Reći ću jedan događaj iz svakodnevnog života i o nekim mojim osećanjima koja imaju dodira sa ovom našom temom. Gotovo slučajno sam danas na televiziji čuo vest o smrti troje Srba, koji su bili ubijeni, ja mislim

juče, koji su činili jednu porodicu - znači, otac, majka i sin i onda sam pratio svoja osećanja o tome. Naravno, tu je prvo bilo žaljenje za tim ljudima, za njihovim žrtvama, onda je to bio revolt, gnev i nemoć - taj stari osećaj koji dugo imam da ne mogu ništa da uradim ma šta se događalo oko mene. Ono što ja hoću da kažem, kada sam to sve pratio u sebi, i osetio da neki ljudi nisu ubili neke druge ljude, nego da su zapravo Albanci, neću da kažem neki drugi izraz za njih, ubili Srbe. Pratio sam duboko u sebi svoj odnos prema tom događaju i onda sam zaista osetio da i dalje u meni bar, (to možda nije dobro reći, ali je to istina i moram je izneti), da ja i dalje imam izražen taj osećaj oni i mi, naši protiv njihovih.“ (Leskovac)

Najzad, veoma je značajno da je veliki broj predlagača uočio važnost promene široko rasprostranjenih negativističkih stavova prema životu uopšte i u svakodnevnoj komunikaciji, i založio se za razvijanje pozitivnog odnosa prema životu. Pri tome, predlagači su posebno pomenuli važnost optimizma, okretanja ka budućnosti, pohvale, ljubavi kao ideala i vodilje u procesu, “podizanje civilizacijskog nivoa”, oživljavanja pozitivnih sećanja ili upoznavanja sa osnažujućim pozitivnim iskustvima drugih, i, naročito, važnost kontinuiteta dobra koji treba ostvariti kroz sećanje na pozitivnu prošlost. Takođe, treba istaći i značaj korišćenja humora i smeha, kao efikasnog načina osnaživanja i razvijanja pozitivnog odnosa prema životu. Jer, kako reče jedan od učesnika tribine u Barajevu, jedna od velikih mana naših političara je što se nikada ne smeju.

„Jako je bitno da radimo na tome da postanemo pozitivni... Nama to treba, ma koliko bilo i teško, ma koliko se dešavale tragedije, ali moramo sebe opozitiviti, jer je to jedino rešenje. Tako da mislim da je jako bitno kako ćemo mi uticati jedni na druge, koliko ćemo biti zadovoljni sobom, a onda će sve drugo da dođe samo po sebi.“ (Niš)

„Kada se napravi prvi pozitivni pomak u nečemu što je bilo loše. Znači ne hvaliti ono što već svi znaju da je dobro, nego ono što je bilo loše pa je postalo bolje.... Mora da postoji bar jedan Šiptar koji je dobar, treba ga naći i slikati ga i staviti ga na bilbord. To hoću da kažem, da od malih dobrih stvari treba napraviti veliku dobru stvar.“ (Dr Zoran Ilić, Beograd)

„Postoje prepreke – spoljne i unutrašnje - i to je nešto što razuman čovek mora da predvidi. Mora da bude svestan svojih snaga, osobina, da ima sećanje na sopstvene uspehe u onome što ima nameru da uradi – npr. sećanje na komunikaciju sa Albancima. Ako nemamo to iskustvo, ne možemo napraviti ništa. Ako imamo sećanje na komšinicu Hrvaticu sa kojom sam mogla da pijem kafu, ili kavu, to sećanje jedino motiviše da se vratim.“ (Dr Zoran Ilić, Vrnjačka Banja)

„Naša večerašnja aktivnost otvara proces traženja istine iz našeg iskustva, šta je pozitivno iz prošlosti, a da može da podstakne budući razvoj.“ (Vrnjačka Banja)

„Nemoguće je zaboraviti i ne treba zaboraviti, ali se treba prisjetiti nečeg lepog, kao što se ova žena prisjetila.“ (Dr Zoran Ilić, Vrnjačka Banja)

Koliko proces treba da traje i kakvu dinamiku treba da ima?

Pitanje pravog vremena i dužine trajanja procesa su pitanja na koja su davani veoma raznoliki odgovori. Manji broj učesnika je smatrao da proces treba ubrzati, dok je najveći broj smatrao da proces neminovno mora trajati dosta dugo.

Učesnici iz druge grupe su uglavnom kao argumente navodili potrebu da proces bude postepen, pažljivo i strpljivo planiran i vođen a to sve iziskuje vreme. Čulo se i mišljenje da je to proces dugog trajanja u kome mladi treba da preuzmu inicijativu i odigraju odlučujuću ulogu.

Takođe, pitanje pravog vremena je, razumljivo, bilo pitanje na koje je jako teško bilo dati odgovor. Na jednoj strani se isticalo da se sa procesom već kasni, dok su se, na drugoj strani, čula mišljenja da bi vremenska distanca olakšala suočavanje s prošlošću.

Konkretni predlozi o tome kako doći do istine i pomirenja i kako istinu učiniti dostupnom i neizbežnom

Učesnici su izneli čitav niz konkretnih predloga koji se odnose na metode dolaženja do istine o prošlosti i načine rešavanja konflikata, uz istovremeno stvaranje osnove za izgradnju poverenja a zatim i za pomirenje među sukobljenim stranama.

U celini gledano, većina iznetih predloga odnosila se na dolaženje do istine i pomirenja različitim oblicima restorativne pravde, dok su kao oblik retributivnog delovanja uglavnom pominjana suđenja. Ovakav ishod je sasvim u skladu sa osnovnom idejom projekta da se kroz razmenu ideja i mišljenja dođe do što više predloga koji bi vodili susretanju i poverenju, a ne novim društvenim podelama i isključivanju.

Svi izneti predlozi mogu se svrstati u tri grupe i to:

*Načini dolaženja do istine o prošlosti,
Načini činjenja istine dostupnom i neizbežnom,
Načini rešavanja konflikata²⁵*

Predloženi načini dolaženja do istine o prošlosti

Učesnici su kao najpogodnije načine dolaženja do istine o prošlosti predložili suđenja, kao klasičan način utvrđivanja istine o zločinima, ali i razgovore i prikupljanje svedočenja i drugih pouzdanih (stručno prikupljenih) dokumenata.

Učesnici koji su se zalagali za suđenja za izvršene zločine smatrali su da su značajna kako suđenja pred međunarodnim, tako i suđenja pred domaćim sudovima, ali su, po pravilu, uočavali sve probleme i prepreke koji prate vođenje postupaka pred domaćim sudovima, kako u Srbiji, tako i u drugim državama bivše Jugoslavije. Upravo ti problemi predstavljaju glavni razlog davanja primata međunarodnim sudovima, iako se dobro uočava da bi, u pogodnijim okolnostima, sa stanovišta dolaženja do istine o prošlosti, suđenja pred domaćim sudovima imala veći efekat. Takođe, učen je i značaj osnivanja Stalnog međunarodnog krivičnog suda, od koga se očekuje da otkloni nedostatke *ad hoc* sudova.

„Nažalost, sada tek vidim da zaista naši sudovi nisu bili dorasli tome u tom trenutku. Tada sam mislio da jesu. Ja uglavnom pričam iz svog ugla. Ja sam očekivao, naravno, 5-og oktobra da ćemo mi imati suđenje Miloševiću. Ja sam imao gomilu pitanja i ponekad sam i sanjao da ga pitam ‘Zašto si uradio ovo, a zašto si ono? Mislim da smo mi Srbi ostali zakinuti za suđenje ne samo njemu. Recimo i svi oni koji su išli na Gazimestan i koji su podržavali taj sistem izgubili su priliku da čuju i vide šta se zaista dešavalo. Mi imamo na jednoj od televizija, koja se vrlo loše i retko hvata, prenos suđenja, ali to možda niko i ne prati. Tako mislim da smo propustili šansu.“ (Leškovac)

---

²⁵ Treba imati na umu, a to će se videti i u njihovom pojedinačnom prikazu, da predloženi načini dolaženja do istine neizbežno u sebi sadrže i predloge metoda rešavanja konflikata. I obrnuto, predlozi načina rešavanja konflikata sadrže i elemente saznavanja istine o prošlosti. Njihovo razdvajanje je ovde izvršeno više na analitičkom nivou, u cilju preglednosti prikazivanja, nego što je ono došlo do izražaja u samim predlozima iznetim od strane učesnika.

Razgovori su predloženi kao oblik dolaženja do istine kako o negativnim tako i o pozitivnim iskustvima, ali i o inicijativama u vezi istine i pomirenja koje postoje u drugim delovima bivše Jugoslavije. Model razgovora na tribinama organizovanim od strane VDS često je istican kao dobar način za dolaženje, kako do istine, tako i do poverenja/pomirenja između ideoloških i političkih neistomišljenika. Posebno je istaknuta važnost upornih i dugih razgovora neistomišljenika, baziranih na principima nenasilnog rešavanja konflikata i toleranciji, ali i razgovora sa javnim i popularnim ličnostima iz bivših republika o njihovim iskustvima za vreme rata.

„Isključivo dugim, iscrpljujućim i ponovnim dijalogom, otvaranjem škakljivih tema”. (brošura)

„Uspostavljanjem stalnih tribina i drugih oblika komuniciranja, gde bi se otvoreno razgovaralo o svim dešavanjima na teritoriji Jugoslavije – kako o krivcima tako i o ljudskoj solidarnosti u ratnim uslovima.” (brošura).

„U svakom slučaju, dobro je da se pokrenula ova inicijativa i akcija. Ovo je jedini način da se dođe do istine.“ (Novi Pazar)

„Pre svega, treba uspostaviti saglasnost oko minimuma zajedničkih vrednosti, organizovati tribine na kojima će različite ideološke i političke organizacije u duhu dijaloga i tolerancije razmeniti svoja mišljenja” (Dragan Aćimović, Bogatić, odgovor na javni poziv)

„Treba razgovarati o ratu sa javnim ličnostima:“Gde ste bili za vreme rata, šta ste radili, snimali, gde ste glumili, kako ste sačuvali glavu, kako ste to uradili, da li smo mogli sve to da izbegnemo, da li ste slobodno mogli da dođete kod nas?” (Kragujevac)

Jedna od veoma značajnih ideja, koja se čula na tribinu u Novom Pazaru, odnosi se na korišćenje razgovora za (samo)analizu konkretnih slučajeva konfrontacija i isključivosti (istina), za vežbanje tehnika medijacije ali i za učenje na primeru individualnih konflikata kako rešavati konflikte između velikih grupa. Ili, drugim rečima, kako od mikro nivoa ići ka makro nivou istine i pomirenja. Citat sa tribine veoma ilustrativno govori o ovom potencijalu razgovora:

„Stvar koja se upravo ovde desila na koju sam hteo da skrenem pažnju da je ne propustimo, je da smo ovde upravo u prilici da tu istinu, da je nekako sprovedemo kroz delo, ono što sam ja video ovde to je jedna mala konfrontacija istina. Prvo što sam pomislio kad sam video temu je da li je uopšte vreme da se pokrene jedna tema istine, ili je treba ostaviti da se još malo slegne, odnosno uvremeniti tu konfrontaciju i objašnjenje. Jer zna se da neke ubrzane i nespretno intervencije mogu da podgreju

strasti i da dođe do nekih obrnutih posledica od tih željenih, a željene su neko smirivanje i učenje modela zajedničkog traganja za istinom. To što sam ja primetio je upravo neka mala konfrontacija vezana za tu neku istinu koja je u svakom slučaju jedna i to iz komentara Zibe i gospodina Orlića. Mislim da je to neko osveženje i mogućnost da ovaj skup ne ostane na nivou teoretskog suvoparnog saglasja, da treba ići ka boljem životu i forsirati toleranciju. Mislim da bi možda trebalo iskoristiti priliku i da upravo na ovom primeru pokušavamo da zajedno svi ovde vidimo kako bi to izgledalo zajedničko traganje za istinom - zaista je šteta propustiti jednu ovakvu priliku, a da ne napravimo jedan opšti dogovor u tom smislu kako bi ovde izgledala istina. Videli smo jednu verziju i videli smo drugu verziju koja je neka vrsta reakcije na tu ponuđenu istinu. Jako bi bilo dobro da svi ovde od nas na ovom konkretnom primeru uvežbamo da vidimo da pokažemo kakvi bi bili naši putevi prema istini. Neki moj stav vezan za to je kao prvo prihvatiti osećanja drugog. To je nešto što u svakom slučaju može da amortizuje početnu negativnu energiju i jednostavno stvori neke preduslove za jednu nepristrasnu diskusiju u tom smislu.” (Novi Pazar)

Važno iskustvo u rešavanju konflikata koje može biti iskorišćeno u razgovorima o istini i pomirenju, a odnosi se na pomeranje konflikta, izneo je Dr Zoran Ilić:

„Pomeranje konflikta bi značilo da, na primer, kada govorimo o nacionalnom konfliktu odmah se pomerimo na politički nivo, kada govorimo o političkom odmah se pomerimo na neki drugi, na primer, individualni nivo. Ako dođemo u ćorsokak na individualnom nivou, pomeramo se na odnos prema vlasti. Govorimo o odnosu prema vlasti, pomera se konflikt - to se zove reframing i koristi se u psihoterapiji. Kada je došlo do varničenja između Albanaca i Srba na jednoj tribini, mi smo rekli sve žene na jednu stranu, svi muškarci na drugu stranu: „Hajde vi razgovarajte na temu kakve su žene, hajde vi razgovarajte na temu kakvi su muškarci“. Za 15 minuta su se homogenizovali svi muškarci koji su ratovali jedni protiv drugih, protiv žena. Sve žene su se homogenizovale protiv muškaraca, odjedanput se stvorila kohezivnost unutar grupe koja je međusobno sukobljena oko jedne jedine teme. To samo govori da možemo pomerati, odnosno manipulirati konfliktima. Mi to često radimo nesvesno kao mehanizam odbrane. Vrlo važno pravilo je da nema neutralnih postupaka i sve što kažem ide u pravcu konflikta ili u pravcu razrešenja. Postoji formula koja se zove X, Y, Z. X je priznanje činjenica koje su načinjene prema žrtvi. To što si ti meni uradio je X. Y je osećanje koje to proizvodi u meni, priznanje osećanja, znači. Mi često grešimo zato što se ponašamo umesto da kažemo kako se osećamo. Čim reči ponestanu u prepoznavanju onoga što osećamo, mi se masovno ponašamo, a ne kažemo šta osećamo, nego smo besni umesto da kažemo da smo besni. Kad naučimo da verbalizujemo, da

pretvorimo u reči to što osećamo, to je dobar korak da ne povredimo drugu stranu. Z predstavlja predlog kako treba. Najčešće govorimo samo o X, što predstavlja optužbu na drugoj strani. Vrlo retko prepoznavamo šta osećamo i pretvaramo to u reči, a Z gotovo nikad. Nikad ne kažemo šta treba da se uradi. Ako ovo Z fali sukob je neminovan... Ima još jedna stvar - treba vežbati stalno.“

Ideja o premeštanju ovakvih razgovora u medijski prostor, kako bi imali veći efekat, takođe je više puta pomenuta, tako da spada među najznačajnije ideje koje objedinjuju metode saznavanja istine i metode rešavanja, odnosno ublažavanja konflikata.

„Mislim da bi filmovi, poput ovih prikazanih na tribini, trebalo da budu češće na programima, ali uz neke televizijske diskusije, jer naši ljudi mnogo gledaju televiziju i vidim da ima dosta onih koji vole da slušaju razgovore na televiziji. Ljudi koji imaju neko srednje gledalište, koji nisu ekstremisti ni jedne ni druge vrste. Treba nam stvarno povratak razuma, povratak normalnih emocija i vreme „. (Velika Plana)

„Ja imam predlog, u okviru ovoga, kada bude sazrelo, hajde da napravimo jednu televizijsku emisiju na nivou čitave zemlje, pa nek učestvuju sa Kosmeta, iz Bosne, Hrvatske, pa hajde da vidimo, da porazgovaramo. A to obični ljudi, ne političari, obični ljudi, stanovnici nekih gradova, udruženja, da vidimo šta je problem u povratku, šta je problem da idemo dalje“ (Niš)

„Informisati narod objektivno o svim dešavanjima za poslednjih 15 godina, kroz česte razgovore na TV i preko ostalih medija. Pri tome treba uključivati sagovornike različitih političkih, ideoloških i interesnih grupa i na taj način objašnjavati narodu, odnosno iznositi istinu. Na taj način bi poverenje moglo biti brzo povraćeno, dok stalna negativna propaganda deluju sluđujuće.“ (brošura)

Kao važan način dolaženja do istine predloženo je i prikupljanje svedočenja žrtava i drugih materijala o zločinima, posebno o patnjama žrtava, ali i o pozitivnim primerima ljudske solidarnosti. Posebno značajno mesto dato je onim oblicima saznavanja istine koji su bazirani na javnom svedočenju žrtava i učesnika rata/izvršilaca zločina, pri čemu su posebno pomenuta dva oblika:

Komisija za istinu i pomirenje kao državna inicijativa,
Neformalni građanski tribunali-radionice, kao inicijative civilnog društva na lokalnom nivou.

„Ustanovljavanje Državne komisije za istinu i pomirenje, gde bi ljudi mogli da dođu i ispričaju o svom stradanju i, takođe, gde bi mogli i ljudi koji su bili učesnici rata da govore o tome šta ih je dovelo do toga, zbog čega su bili učesnici rata i, ako su iz-

vršili neke zločine, gde bi mogli eventualno da govore o tome, i kada bi se prihvatilo ono što je bilo u Južnoj Africi da eventualno za lakše zločine dobiju amnestiju – sve to zarad spoznavanja istine.”(Dr Vesna Nikolić-Ristanović)

„Samospoznaja, spoznati sopstveno iskustvo, izložiti ga na nekom mestu na kome je neka vrsta javnosti, da iskustvo bude pribeleženo i isto tako i samoanaliza – kako reagujemo kada čujemo da je neko ubijen na Kosovu ... postepeno ćemo doći do tih samospoznaja drugih ljudi i negde prepoznati vlastito iskustvo u iskustvima drugih“ (Niš)

„Ustanovljavanje neke vrste neformalnih građanskih tribunala, recimo nečega poput ovog našeg večerašnjeg razgovora, gde bi ljudi govorili o svojim iskustvima u ratu, bilo da su u pitanju žrtve ili učesnici rata.” (Dr Vesna Nikolić-Ristanović)

Predloženi načini činjenja istine dostupnom i neizbežnom

Učesnici su se složili da se sa utvrđivanjem istine proces ne završava, već da je neophodno da, jednom utvrđena, istina postane dostupna najširoj javnosti, i to na način koji će suočavanje sa njom učiniti neizbežnim, što bi imalo za posledicu smanjivanje na minimum, ako ne i potpuno iskorenjivanje, poricanja. Upravo stoga, predloženo je čak sedam oblika činjenja istine dostupnom i neizbežnom i to:

a) Masovno prisustvo na odgovarajući način prezentirane istine u medijima

„Mislim da tu treba da se radi na sasvim drugi način, ta stvar treba da bude, da tako kažem, prežvakana u svim dnevnim novinama, na svim televizijama..mislim da je vest - slika leša Ivana Stambolića na TV, tih 5 minuta vesti, učinilo više nego što su sve NVO, svi mediji uradili za ne znam koliko godina. Mislim da taj protest ili apel treba uputiti na državne medije koji su veoma odgovorni i treba da imaju vodeću ulogu u čitavom tom procesu.“(Beograd)

„Nemojmo kriviti ljude što ne gledaju B92.. Ja to gledam drugačije, hajde da iskoristimo taj Pink - mislite da neće da gledaju, možda neće da gledaju jednom, drugi put, ali će treći put da pogledaju“. (Beograd)

„Samo treba, ja bih rekla, da osvojimo medije..... nego sam mislila na elektronske medije, pre svega na državne medije, pre svega na medije koji su na budžetu, koji bi po prirodi stvari trebalo da prate sve to. Čitav narod, do poslednjeg sela, svi

gledaju RTS i taj Pink ... Tako da bi to bila prava stvar otići u Pink i napraviti neku emisiju koja bi prikazala ovu diskusiju, prosto slikovno prikazala u čemu je stvar“ (Beograd)

„Obavezno rad preko medija kao kanala komuniciranja i korišćenje kulture i kulturnih modela kao kanala komuniciranja, konkursa za kratku priču, dokumentarnih fotografija, da prenesemo poruku i nateramo ljude da razmišljaju - samo da prikažu kršenje ljudskih prava, kao što su masovke, koje su ovde organizovane za vreme dolaska J. Broza, do nekih fotografija sa ratišta“ (Kragujevac)

„U situaciji kada radite izuzetno nezahvalan posao, moramo da razmišljamo o tome kako ga kvalitetno upakovati, kako medijski prezentirati, uputiti poruku. ..Moja topla preporuka je da se na što kvalitetniji način koriste mediji, da se koriste druge forme, ne konferencijske i slično, kulturni modeli su se pokazali kao jako kvalitetni. I Havivova izložba je kulturni model ali je imala negativan brend, nije bila upakovana na pravi način“ (Kragujevac)

b) Ustanovljavanje memorijalnog muzeja sa aktivnom postavkom

„Osnivanje Memorijalnog muzeja sa stalnom postavkom je nešto što bi bilo stalno dopunjavano novim materijalima” (dr Vesna Nikolić-Ristanović)

„Priču o ratu treba staviti u “bocu” koja treba da se napuni konkretnim sadržajem i da bude čuvana za buduće generacije”(Leskovac)

c) Ustanovljavanje Dana za sećanje i razmišljanje i/ili Dana pomirenja

„Ustanovljavanje dana za razmišljanje i sećanje znači jedan dan u godini koji bi se odredio da se na različite načine podsećamo toga što se desilo, da se to ne bi ponovilo” (Knjaževac)

„Smatram da bi trebalo odrediti u svim republikama bivše Jugoslavije Dan sećanja posvećen svim žrtvama ratnih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Tog dana, čiji bi datum bio neutralno određen da ne ukazuje na krivicu samo jednog naroda, svi javni skupovi i časovi u školama počinjali bi minutom ćutanja u znak počasti svim žrtvama ratnih sukoba. Održavali bi se zajednički koncerti klasične muzike muzičara iz bivše SFRJ (posebno iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine), na televizijama dokumentarne emisije nezavisnih televizijskih produkcija o ratnim sukobima. Ali Dan sećanja ne bi imao ulogu samo da izrazi sećanje na negativne trenutke prošlosti, već da predstavlja dan pomirenja među narodima zbog čega bi se odvijali prijateljski sportski susreti klubova iz bivše SFRJ, od kojih bi prihod išao u Fond koji će finansirati projekte

pomirenja naroda bivše Jugoslavije kao npr. igrane serije i filmovi (kao, na primer, „Vetrovi rata”, koji bi govorili o ratnim sukobima) i zajednički projekti NVO sektora.“ (Dragan Aćimović, Bogatić, odgovor na javni poziv)

d) Objavljivanje imena žrtava i zločinaca

e) Kampanje

„Čini mi se da bi jedna kampanja, kao na primer tolerancija koja je bila izvrsna kampanja, mogla mnogo da uradi na takvoj stvari, a mislim da za tako nešto ne treba puno para. Mislim kada bi jedna ili dve NVO organizacije napravile projekat da u narednih godinu dana oblepe Srbiju plakatima, bilbordima ili naprave emisiju kojom bi se obratili običnom čoveku, sa jednom konkretnom porukom koja treba da bude takva da je on razume, to bi uradilo više nego što bi uradili svi mediji i svi tekstovi u našim novinama“ (Beograd)

„Ovde je problem što ne postoji kontinuirana kampanja. Postojala je kampanja za toleranciju, postojala je ta kampanja „suoči se“ i tako još niz inicijativa, ali one se ne čuju previše i mislim da društvo treba senzibilisati na sve te stvari“. (Beograd)

„Meni je kad sam radila temu sa izbeglicama uvek bilo u glavi, hajde da napravimo jednu kampanju ili da se nešto u tom smislu desi, da ukažemo prosto na ljude koji žive pored nas, da nađemo način da to bude vrlo konkretno, da to bude vrlo usmereno, da to bude zaista pravo suočavanje. Da se pojave bilbordi koji će biti neko vreme, ili staviti plakate u autobuse, ili prosto nešto u tom smislu. Tu vidim neki najkonkretniji način na koji može da se deluje i koji bi mnogo više mogao da pomogne od novinskih tekstova. E sad, to je početak, pa to može da proizvede lanac. Ukoliko je informacija opšte prisutna, moj urednik će sesti u autobus i primetiće da je to negde prisutno, pa će on reći u ponedeljak hajde vidi šta ima novo u tvom sektoru, napravi jednu temu, onda mi napravimo tekst onda kolege vide, pa onda oni naprave. To tako prosto može da se pokrene“ (Jelena Grujić, novinarka Vremena, Beograd)

f) Pravljenje TV emisija/filmova koji govore o zločinima i pozitivnim iskustvima i njihovo prikazivanje u svim delovima bivše Jugoslavije

„Mislim da bi takvih filmova moralo biti više i da bi se morali organizovati u svim zajednicama koje su preživele tu tragediju. Sa ovakvim pristupom mislim da bi mogao da krene taj proces zajedničkog otopljanja ili možda zajedničkog razumevanja obostranih problema.“ (Niš)

„Ja bih zaista želela to pismo (prijatelja iz Hrvatske) negde da dam da se pročita, jer zaista je dirljivo i ima tu neku suštinu zbog koje sam sigurna da će se ovo desiti; pozitivna budućnost će se desiti, pa ma koliko, više ili manje, branili da se priča i da se radi.“ (Niš)

„Razmišljam da napravim emisiju koja će se zvati „od Vardara pa do Triglava“ ili tako nešto, da objasnim gde se nalazi Kosovo, Mljet, Lastovo, Lošinj, Pula, Rijeka, Sarajevo.. To je po meni, možda ja to pričam iz svoje pozicije, neshvatljivo da se tako nešto ne zna..“ (Miroslav Miletić, novinar, Kragujevac)

„Trebalo bi pružati podršku sećanjima na pozitivne i vedre događaje iz zajedničke prošlosti. Na televizijama emitovati popularne serije iz bivše SFRJ (Velo misto, Bolji život, Top lista nadrealista), uspomene na zajedničke sportske uspehe bivše SFRJ u fudbalu, košarci. Kroz zajedničku saradnju televizija, ponovo emitovati kviz „Kviskoteku“ u kome bi učestvovali takmičari iz bivše Jugoslavije. Kao što postoji na RTS-u kviz „Zdravo, Evropo“ o zemljama EU, trebalo bi takođe napraviti kvizove u kojima bi učestvovali srednjoškolci iz bivše SFRJ, a u kojima bi bila pitanja o bivšoj Jugoslaviji. Takođe, kao što postoji na televiziji Dojče Vele „Euro žurnal“, mogle bi nezavisne TV produkcije pripremiti sličnu televizijsku emisiju, u kojoj bi se iz svake republike pripremao po jedan prilog“. (Dragan Aćimović, Bogatić)

g) Školski programi i udžbenici – deideologizacija i korišćenje pouzdano utvrđenih činjenica

„Smatram da bi u udžbenicima, posebno istorijskim, trebalo odrediti zajedničke lekcije o ratnim strahotama koje bi se u istovetnom obliku izučavale u svim zemljama bivše SFRJ. Takođe, trebalo bi u osnovnim i srednjim školama obrađivati priče dece koja su preživela ratne sukobe,“ (Dragan Aćimović, Bogatić)

„Školske programe treba prilagoditi multikulturalnoj zajednici“ (Novi Pazar)

„Udžbenici i dalje indoktriniraju i treba da se promene“. (Novi Pazar)

„Važno je pamćenje događaja iz prošlosti koje deluje na svest mlađih generacija.“ (Novi Pazar)

Predloženi načini rešavanja konflikata

Kao važni načini bavljenja konfliktima sa ciljem njihovog rešavanja i uspostavljanja odnosa poverenja, navedeni su *osnivanje konflikt-menadžment centra*, kao oblik sistemskog bavljenja problemom društvenog konflikta, i *različiti*

ti oblici povezivanja ljudi iz raznih delova bivše Jugoslavije, uključujući i povezivanje žrtava sa sličnim iskustvom.

Osnivanje konflikt menadžment centra predloženo je kao moguća primena modela iz inostranstva, koji bi delovao dugoročno kroz sistematski pristup edukaciji mladih, i tako uticao na podizanje opšteg nivoa sposobnosti nenasilne komunikacije u društvu. Ovaj predlog, iako od strane predlagača specifikovan kao posebno značajan za multinacionalnu sredinu u Subotici, i uopšte Vojvodini, može biti dobar model i za druge delove Srbije, kao i bivšu Jugoslaviju u celini.

„Imajući u vidu okolnosti u Subotici, smatram da bi bilo potrebno pokrenuti regionalni konflikt menadžment centar koji bi se bavio načinom rešavanja konflikata među školarcima (gde su evidentni nacionalni konflikti) putem neformalne edukacije. Istraživanje koje je nedavno sproveda I. Gagrić Molnar pokazuje kako je mlada populacija više distancirana po etničkoj pripadnosti, a registrovani su incidenti među omladinom. Konflikt je skriven, tako da osim “peer to peer” edukacije ima potrebe i za nekom vrstom informacionog centra kako bi se baratalo činjenicama, a ne glasi-nama”. (Subotica)

Predloženi oblici povezivanja su:

Bratimljenje udruženja logoraša/Povezivanje svih udruženja izbeglih i raseljenih lica:

„Mnogi su sposobni i spremni da sve to zaborave. Koliko sam video tamo iz jednog dopisa i Muslimani logoraši i njima se mota po glavi da bi tako nešto uradili. Dolazio je jedan gospodin iz Ženeve, i ja sam mu taj predlog predočio. On je rekao da je to dobra stvar. Kod nas vlada mišljenje da je još rano, ali ne bi bilo toliko rano ako bi se napravili neki razgovori da vidimo šta nas muči, šta nas tišti, da priznamo: jesmo, bili smo u logoru, ubijali smo, silovali smo, svašta smo radili“. (Beograd)

„Mi planirali da u okviru Unije raseljenih pokrenemo, to nam je zapravo plan za čitavu godinu, da ćemo probati da već sledećeg meseca u Niš dovedemo predstavnike nekih udruženja i asocijacija udruženja Albanaca sa Kosova, koji će gostovati ovde u Nišu, ali će taj poziv morati da bude uslovljen i našim gostovanjem u Prištini.“ (raseljeno lice sa Kosova, Niš)

Zajednički projekti i manifestacije (na državnom nivou i na nivou civilnog društva)

Kada su u pitanju zajedničke aktivnosti na državnom planu, predloženo je stvaranje parlamentarnih ili vladinih tela koja bi bila zadužena za saradnju:

„Potrebno je pri parlamentima novonastalih država (ili u vladama), možda i u okviru ministarstva za inostrane poslove, formirati jaka tela koja bi usvojila planove za bilateralne zajedničke aktivnosti svih zainteresovanih zemalja na ovim pitanjima.“
(brošura)

Najčešće pominjani zajednički projekti na nivou civilnog društva su *projekti preko kojih bi se mladi iz bivših republika upoznali i družili*. Pri tome je posebno često naglašavan potencijal koji za istinu i pomirenje nose muzika, smeh, kultura, sport i ekonomija, a od konkretnih postojećih projekata često je naglašavan potencijal muzičke manifestacije mladih EXIT koja se svake godine održava u Novom Sadu.

„I zato je potrebno pronaći neke krajnje neutralne tačke, sport, kultura, muzika, strana muzika, ne muzika srpska ili albanska, strana muzika pa slušaju zajedno na istom mestu, američke pesme, ne zato što su dobre nego zato što su neutralne i nikog ne vređaju. Kultura, sport, ekonomija, strašno važna. ..Neka idu deca zajedno na kurs kompjutera. Na kurs engleskog“ (Beograd)

„Druženja na nivou različitih država iz regiona i da možemo uspostaviti ja-ti odnos i prestati da gledamo drugu grupu kao kompaktnu celinu koju ne poznajemo i kojoj pripisujemo ko zna kakve karakteristike. Nego da postoje tačno određene osobe koje poznajemo i znamo da volimo istu muziku, umetnost, radimo slične stvari i to je ono što nas povezuje“ (Kragujevac)

„Da bismo napravili pomirenje sa ljudima iz bivših republika prvo je da ti mladi moraju da stupe u kontakt na bilo koji način. Da li će to biti zajedničko letovanje, zimovanje, neka dođu Hrvati na Kopaonik, nek se napravi nagradna igra u Hrvatskoj - deset dana za trideset ljudi na Kopaoniku, neka naprave oni deset dana u Rovinju za trideset ljudi iz Srbije, pa onda svi zajedno na Jahorinu...“ (Barajevo)

„Jedan od dobrih načina da se dođe do pomirenja, a kome sam ja prisustvovao jeste EXIT festival, gde je došlo mnogo ljudi iz Hrvatske, Bosne, ja sam ih upoznao.“
(Barajevo)

„Poznato je da smo mi kao nacija duhoviti. Dokaz za to je ovih par hiljada Slovenaca za Novu godinu. Šta to Slovence privlači, ne samo nostalgija, nego i neki lep osećaj, da ljudi osećaju neku pozitivnu energiju koje još uvek ima“ (Barajevo)

„Ono što u ovom trenutku može povezati celu ex SFRJ to je muzika, smeh i ekonomija“ (Barajevo)

„Poverenje građana će se povratiti raznim kulturnim manifestacijama i događajima gde će i doći do međusobnih kontakata ljudi različitih političkih i ideoloških opredeljenja.“ (brošura)

Učesnici su isticali i važnost prevencije konflikata, pre svega kroz obrazovanje dece i mladih, kao i prosvetnih radnika. Obrazovne aktivnosti trebale bi biti usmerene na prepoznavanje i prevazilaženje predrasuda, na definisanje vrednosti, učenje veština mirnog rešavanja konflikata uključujući veštine diskusije sa neistomišljenicima i veštine slušanja. Pri tome učesnici ističu važnost da sećanje na prošlost bude inkorporirano u različite nastavne predmete, pre svega istoriju, te da se kroz učenje o zajedničkoj prošlosti i učenje geografije susednih zemalja uspostavi doživljaj sličnosti i bliskosti.

„Mislim da bi u školama trebalo pričati o toleranciji, treba da nauče neke osnovne stvari iz etike, o ljubavi, a vidim da se sa tim započelo. Obrazovanje nije samo građansko vaspitanje, već ono znanje koje deca dobijaju iz svih društvenih nauka, uključujući pre svega istoriju, tako da to sećanje treba da bude inkorporirano negde u edukaciju, obrazovanje, odnosno u ono što deca uče o prošlosti.“ (Subotica)

„Kompromis, kao srednji deo one linije između potpunog povlačenja i pokornosti i ekstremne agresije kao nastavka sukoba, između se nalazi kompromis. Kompromis je žrtvovanje jednog dela svojih zahteva, bez obzira šta će druga strana da uradi. Mislim da je to definicija koju treba da znaju sve strane u sukobu, jer bez ove definicije nema nikakvog napretka u komunikaciji“ (Kuršumlja)

„Da mi shvatimo koje su predrasude bile te koje su nam dodirnuli kada su nam sve to radili i da ih se manemo, rešimo“ (Barajevo)

Drugi vid prevencije konflikata odnosi se na rad na sebi – prepoznavanje i razumevanje svojih osećanja straha, tuge i besa, naročito onih osećanja koja leže u osnovi agresije. Ako razumemo da naši problemi leže u nama samima, a ne u drugima, onda ćemo u manjoj meri svoje frustracije ispoljavati i prazniti kroz konfliktne odnose s drugima.

Najzad, saznavanje istine o prošlim sukobima mnogi učesnici su prepoznali kao osnovni preduslov za prevenciju budućih konflikata. Oni su videli da je skrivanje celovite istine o Drugom svetskom ratu omogućilo da prežive netrpeljivosti, mržnja i strah i u novim okolnostima se probude stari konflikti. Zato je na našoj generaciji odgovornost da obelodani celovitu istinu o ratovima u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni, na Kosovu.

„Da se te stvari ne bi „trpale pod tepih“ da se ne bi olako prelazilo preko njih, pa onda, moja deca, vaša deca i unuci da imaju problema sa otvaranjem ovih naših priča koje mi nismo izvršili i dovršili do kraja, koje nismo ispričali jedni drugima, koje nismo na institucionalan način rešili...“ (Leskovac)

Zaključci i preporuke

Proces istine i pomirenja je potreban, ali težak i skopčan sa mnogim teškoćama i preprekama koje treba savladati, od kojih su posebno izražene sledeće: egzistencijalna ugroženost, nedostatak političke volje, negativna uloga medija, strah, poricanje, netolerancija, nepoverenje, etnocentrizam i predrasude.

Da bi se prepreke koje stoje na putu istine i pomirenja savladale neophodno je, pre svega, imati svest o njima, a zatim tražiti najbolje načine da se one prevladaju, odnosno uklone.

Potrebno je utvrditi celovitu, što je moguće konkretniju i na pouzdanim podacima baziranu, istinu o žrtvama, zločincima, zločinima, o pozitivnim primerima i o inicijativama u vezi istine i pomirenja. Istinu treba utvrditi korišćenjem kako retributivne tako i restorativne pravde i to, pre svega, putem suđenja, razgovora, svedočenja i pouzdane (stručno prikupljene) dokumentacije. Posebno značajno mesto treba dati onim oblicima saznavanja istine koji su bazirani na javnom svedočenju žrtava i učesnika rata, poput :

- Komisije za istinu i pomirenje kao državne inicijative, i
- Neformalnih građanskih tribunala-radionica, kao inicijative civilnog društva na lokalnom nivou.

Utvrđenu istinu treba prezentirati na načine koji omogućavaju da bude dostupna najširoj javnosti i neizbežna. Takvi načini su:

- Masovno prisustvo na odgovarajući način prezentirane istine u medijima
- Ustanovljavanje memorijalnog muzeja sa aktivnom postavkom
- Ustanovljavanje Dana za sećanje i razmišljanje i/ili Dana pomirenja
- Objavljivanje imena žrtava i zločinaca
- Kampanje
- Proizvodnja TV emisija/filmova koji govore o zločinima i pozitivnim iskustvima i njihovo prikazivanje u svim delovima bivše Jugoslavije
- Školski programi i udžbenici – deideologizacija i korišćenje pouzdano utvrđenih činjenica

Istovremeno sa utvrđivanjem istine treba se baviti postojećim i predupređivati nove konflikte. Pri tome, važni načini bavljenja konfliktima sa ciljem njihovog rešavanja i uspostavljanja odnosa poverenja bi mogli biti:

- Osnivanje konflikt-menadžment centra
- Različiti oblici povezivanja ljudi
  - Zajednički projekti i manifestacije (na državnom nivou i na nivou civilnog društva)
  - Uključivanje nenasilne komunikacije u sve oblike obrazovanja kao i edukacija za medijaciju u rešavanju konflikata.
- Briga za žrtve: pomoć, podrška, terapija i osnaživanje
- Povezivanje žrtava sa sličnim iskustvom,
  - Bratimljenje udruženja logoraša/Povezivanje svih udruženja izbeglih i raseljenih lica.

Izvinjenja koja se daju ili stižu sa najviših političkih funkcija imaju svoj smisao samo ako su uvremenjena, tj. ako se daju uz evidentne napore da se istina obelodani i uz priznanje za svoj deo odgovornosti.

Proces istine i pomirenja prolazi kroz faze. Prva faza je utvrđivanje i obelodanjivanje istine, uz uzajamno prihvatanje odgovornosti i priznavanje stradanja. Pomirenje je možda dalek i teško ostvarljiv cilj, ali uspostavljanje poverenja je nužno da bismo uopšte mogli živeti u miru i dobrosusedskim odnosima. Izgradnja ili obnavljanje poverenje je stoga prvi cilj procesa.

Pri izboru modela istine i poverenja/pomirenja, odnosno najboljeg pristupa utvrđivanju istine, njenom prezentiranju i rešavanju konflikata, treba voditi računa o regionalnim karakteristikama bitnim za proces istine i pomirenja, i to pre svega o ranijim i sadašnjim sukobima i podelama, kao i o strukturi stanovništva. Različiti istorijski i socijalni konteksti, razlike u vremenskoj distanci, odnosno fazi u kojoj se nalazi konflikt, zahtevaju različite pristupe suočavanju sa prošlošću. Upravo stoga, trebalo bi razmišljati o različitim pristupima suočavanju s prošlošću na Kosovu, u Sanžaku, Vojvodini, u odnosu na Hrvatsku, BiH, u odnosu na sukobe među pripadnicima iste nacije i sl.

Od suštinskog značaja za uspeh procesa istine i pomirenja jeste jasna državna strategija, kao i saradnja i koordinirano delovanje nevladinih organizacija, stručnjaka i drugih pojedinaca, koji su uključeni u aktivnosti ili imaju ideje u vezi sa procesom istine i pomirenja u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji. U te snaj vezi sa time je i transformacija medija. Pri tome, od presudne važnosti za proces istine i pomirenja je proaktivna (pozitivna) uloga medija.

U tom smislu iznosimo sledeće preporuke:

1. Oformiti Odbor NVO i građana Srbije za lobiranje kod državnih organa za usvajanje državne strategije u vezi sa suočavanjem sa prošlošću.

2. Oformiti Odbor NVO i pojedinaca sa teritorije bivše Jugoslavije u cilju koordinacije aktivnosti i lobiranja vlada.

3. Otvoriti medije za konstruktivne razgovore u vezi istine i pomirenja/razgovore koji se vode bez optuživanja, u opuštenoj atmosferi slušanja i prepoznavanja.

4. Oformiti vladino telo – odbor za utvrđivanje državne strategije u vezi sa istinom i pomirenjem u Srbiji, u koje će biti uključeni i predstavnici NVO, stručnjaci i drugi pojedinci koji su uključeni u aktivnosti ili imaju ideje u vezi sa procesom istine i pomirenja.

Projekti na kojima rade učesnici²⁶

1. Dokumentarni film „Mrtvi putuju“, produkcija URBANS
2. FRAS – Festival radio smeha, duhovita organizacija Jelkin Šumarak, Ninko Kresojević
3. Kamp „Kultura suživota“, Slađana Marković, Barajevo, 2002. godine
4. Projekat repatrijacije, IAN, Anika Krstić, od 2001. godine
5. „Škola ljudskih prava“, Millenium, Kragujevac, od 2001. godine
6. Vivisekt, Media pakt, Centar za političko obrazovanje i „Vojvođanka“, Marija Gajicki, 2002-2003. godine
7. Organizovanje konferencija Međunarodnog Saveta Jevrejki, Mira Poljaković, predsednica Komisije za interkonfesionalne odnose. Prva konferencija održana u Briselu 1997. godine, a druga u Sarajevu 1999. godine
8. Centar za rehabilitaciju žrtava torture, IAN, Dr. Zoran Ilić, od 2000. godine
9. Psihosocijalne radionice sa izbeglicama, Zdravo da ste, od početka 1990-tih
10. Povratak na Kosovo i građenje kuća, Grupa za povratak u tri sela kod Peći, 2004. godina
11. Knjiga Milana Vorkapića, Sudbenici, Beograd, 2002
12. „Mladi za budućnost“, projekat Topličke inicijative, NVO sa sedištem u Prokuplju, 2003. godina

---

²⁶ Informacije o projektima uključuju naziv projekta, naziv organizacije koja ga sprovodi, ime osobe koja radi na projektu i vreme sprovođenja. U nekim slučajevima učesnici nisu naveli sve ove podatke.

Korišćena literatura

Blagojević, M. i Milenković, N. (2004) *Suočavanje s prošlošću: Izveštaj za Srbiju i Crnu Goru*, Beograd: Quaker Peace and Social Witness

Golubović, Z., Spasić I. I Pavićević Đ. (urednici), (2003). *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999-2002*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Jaspers, K. (1999). *Pitanje krivice*. Beograd: SamizdatFreeB92

Koen, S. (2003). *Stanje poricanja. Znati za zlodela i patnje*. Beograd: Samizdat B92/Edicija Reč

Healing through Remembering (2002) *The Report of the Healing Through Remembering Project*, Belfast.

Nikolić-Ristanović, V. (2003) „Društveno- istorijski kontekst i dosadašnji proces istine i pomirenja u Srbiji“ u Gajicki, M. (ur.) *VIVISEKT* , Novi Sad: Vojvođanka.

O autorkama

Dr Vesna Nikolić-Ristanović je predsednica Viktimološkog društva Srbije i profesorka kriminologije na Defektološkom fakultetu u Beogradu. Inicijatorka je i koordinatorka projekta Viktimološkog društva Srbije *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti*. Samostalno i u koautorstvu, objavila je veći broj radova o nasilju nad ženama, kriminalitetu žena, žrtvama kriminaliteta, ratnoj viktimizaciji i istini i pomirenju u bivšoj Jugoslaviji, među kojima su najznačajnije knjige *Žene, nasilje i rat* (izdanje na srpskom i engleskom jeziku), *Žene Krajine: rat, egzodus i izbeglištvo*, *Od žrtve do zatvorenice*, *Social change, Gender and Violence: post-communist and post-conflict societies* i *Trgovina ljudima u Srbiji*.

Nataša Hanak je rođena u Zadru, Hrvatska, gde je završila osnovnu i srednju školu. Diplomirala je psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Radi kao asistent pripravnik na Defektološkom fakultetu i završava magistarske studije iz kliničke psihologije. Od 1999. godine saraduje na različitim projektima nevladinih organizacija: Međunarodna mreža pomoći, Građanske inicijative, VelikiMali i Viktimološko društvo Srbije. Saradnica je na projektu Viktimološkog društva Srbije *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti*.

Sadržaj

Predgovor	3
Uvod	5
Opšte napomene	5
Način prikupljanja ideja i predloga građana	7
Kako razumemo osnovne pojmove: šta je istina, čija je krivica, ko treba da se pomiri?	13
Istina	13
<i>Istina se odnosi na konkretne činjenice o onome što se desilo i objašnjenje tih činjenica</i>	15
<i>Istina je preduslov da se zauzme stav prema prošlosti, prema budućim akcijama i način da se spreči ponavljanje istorije</i>	16
Model istine i pomirenja/poverenja	17
Krivica/odgovornost	24
Istina i pomirenje u Srbiji danas	28
Da li je proces istine i pomirenja potreban i, ako da, zašto?	28
Glavne prepreke i teškoće	29
<i>Ekonomska kriza i egzistencijalna ugroženost</i>	30
<i>Nedostatak političke volje</i>	31
<i>Odnos medija</i>	33
<i>Strah</i>	34
<i>Poricanje</i>	37

Kako učesnici vide problem poricanja?	40
<i>Netolerancija, nepoverenje, etnocentrizam i predrasude</i>	44
Pozitivni primeri	49
Negativni primeri	53

Kako treba da izgleda proces istine

i pomirenja u Srbiji? .....

Od čega treba krenuti?	57
Ko treba da ima inicijativu?	58
Koga obavezno treba uključiti?	60
<i>Mediji i nevladine organizacije</i>	61
<i>Mladi, dobri ljudi, osobe koje imaju pozitivna iskustva,</i> <i>osobe iz mešovitih brakova i verske zajednice</i>	63
<i>Žrtve</i>	64
Čime se treba baviti?	67
Koje opšte karakteristike treba da ima proces da bi bio uspešan?	72
Koliko proces treba da traje i kakvu dinamiku treba da ima?	78
Konkretni predlozi o tome kako doći do istinei pomirenja i kako istinu učiniti dostupnom i neizbežnom	78
<i>Predloženi načini dolaženja do istine o prošlosti</i>	79
<i>Predloženi načini činjenja istine</i> <i>dostupnom i neizbežnom</i>	83
<i>Predloženi načini rešavanja konflikata</i>	86

Zaključci i preporuke .....

Projekti na kojima rade učesnici .....

Korišćena literatura .....

Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti

Izdavači:

Viktimološko društvo Srbije
Beograd, Kolarčeva 4

„Prometej“
Beograd, Prve pruge 43

Za izdavače:

Mr Sanja Čopić
Ing. Borivoje Ušćumlić

Recenzentkinja

Tamara Lukšić-Orlandić

Idejno rešenje korica

Aleksandar Popović

Prelom

„Spectral“, Beograd

ISBN 86-82363-49-6

Štampa

„Prometej, Beograd

Tiraž

500

Objavlivanje ove knjige finansijski je pomoglo
Ministarstvo kulture i medija Republike Srbije

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.4:172.4(4-12)
316.647.5(4-12)
316.774/.776:177(4-12)
316.347(4-12)

НИКОЛИЋ-РИСТАНОВИЋ, Весна

Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti : kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji? : ideje i predlozi građana / Vesna Nikolić-Ristanović, Nataša Hanak. — Beograd : Viktimološko društvo Srbije : Prometej, 2004 (Beograd : Prometej). — 94 str. ; 24 cm

Tiraž 500. — Str. 3-4: Predgovor / Tamara Lukšić-Orlandić. — O autorkama: str. [95]. — Napomene i bibliografske reference uz tekst. — Bibliografija: str. 94.

ISBN 86-82363-49-6

a) Регионалне кризе — Југоисточна Европа
b) Толеранција — Југоисточна Европа c) Ненасилна комуникација — Југоисточна Европа d) Етнички односи — Југоисточна Европа e) Права човека — Југоисточна Европа

COBISS.SR-ID 117964300